

Hoe landbouwers voorzien in hun sociale zekerheid

Harold van der Meulen
Elsje Oosterkamp
Hennie van der Veen
Marcel van Asseldonk
Gabe Venema

Rapport 2009-025
April 2009
Projectcode 4064500
LEI Wageningen UR, Den Haag

Het LEI kent de werkvelden:

- Internationaal beleid
- Ontwikkelingsvraagstukken
- Consumenten en ketens
- Sectoren en bedrijven
- Milieu, natuur en landschap
- Rurale economie en ruimtegebruik

Dit rapport maakt deel uit van het werkveld Sectoren en bedrijven.

Hoe landbouwers voorzien in hun sociale zekerheid

Meulen, H.A.B. van der, E.B. Oosterkamp, H.B. van der Veen,

M.A.P.H. van Asseldonk en G.S. Venema

Rapport 2009-025

ISBN/EAN: 978-90-8615-31-90

Prijs € 23,50 (inclusief 6% btw)

115 p., tab., bijl.

Dit rapport schetst een beeld van de sociale zekerheid en inkomensvoorzieningen in de agrarische sector. In deze studie wordt ingegaan op de mate waarin agrarische ondernemers in staat zijn zelf voorzieningen te treffen, of zij tekortkomingen of knelpunten signaleren en in hoeverre zij verbeteringen nastreven op het niveau van sociale zekerheid. Thema's die worden uitgewerkt zijn: arbeidsongeschiktheid, pensioenvorming, laag inkomen en de levensloopregeling. Het rapport is gebaseerd op deskstudie, diepte-interviews en een schriftelijke enquête.

This report outlines the social security and income assurance measures in the agricultural sector. This study looks at the extent to which farmers are able to take measures themselves, whether they detect any shortcomings or problem areas, and the extent to which they strive to make improvements regarding social security. Topics looked at in greater depth include: incapacity for work, pensions, low incomes and the life-cycle savings scheme. The report is based on desk studies, in-depth interviews and a written questionnaire.

Bestellingen

070-3358330

publicatie.lei@wur.nl

© LEI, 2009

Overname van de inhoud is toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

Het LEI is ISO 9000 gecertificeerd.

Inhoud

	Woord vooraf	6
	Samenvatting	7
	Summary	14
1	Inleiding.....	22
	1.1 Aanleiding	22
	1.2 Doelstelling	22
	1.3 Onderzoeksaanpak	23
	1.4 Indeling rapport.....	24
2	Huidig stelsel van sociale zekerheid voor zelfstandigen en werknemers	25
	2.1 Inleiding.....	25
	2.2 Volksverzekeringen en sociale voorzieningen	29
	2.3 Voorzieningen voor werknemers	30
	2.4 Inkomensvoorzieningen voor ondernemers	32
	2.5 Samenvatting en conclusie	42
3	Arbeidsongeschiktheid en gebruik van voorzieningen voor arbeidsongeschiktheid.....	44
	3.1 Inleiding	44
	3.2 Feitelijk gebruik: wat is de verzekeringsgraad en de betaalde premie?	45
	3.3 Achterliggende factoren: waarom een ondernemer wel of niet verzekerd is tegen arbeidsongeschiktheid?	48
	3.4 Hiaten, knelpunten, verbeterpunten	56
	3.5 Kernpunten arbeidsongeschiktheid.....	58

4	Pensioen en gebruik van pensioenvoorzieningen.....	60
4.1	Inleiding	60
4.2	Mate en wijze van pensioenopbouw.....	60
4.3	Pensioen en bedrijfsopvolging.....	65
4.4	Achterliggende factoren: pensioenopbouw en mogelijkheden, wensen en verwachtingen.....	66
4.5	Hiaten, knelpunten en verbeterpunten	71
4.6	Kernpunten pensioen	74
5	Laag inkomen en gebruik van voorzieningen bij laag inkomen	76
5.1	Inleiding	76
5.2	Mate waarin een beroep wordt gedaan op het Bbz en IOAZ	77
5.3	Achterliggende factoren: bekendheid en toegankelijkheid tot de voorzieningen	79
5.4	Knelpunten en verbeterpunten.....	80
5.5	Kernpunten voorzieningen bij laag inkomen	84
6	Levensloopregeling	86
6.1	Inleiding	86
6.2	Interesse in levensloopregeling	86
6.3	Kernpunten levensloopregeling	88
7	Informatievoorziening sociale zekerheid in de landbouw.....	89
7.1	Beoordeling	89
7.2	Kernpunten informatievoorziening over sociale zekerheid	90
8	Conclusies en aanbevelingen	91
	Literatuur en websites	96
	Bijlagen	
1	Verantwoording steekproef.....	100
2	Geïnterviewde personen	103
3	Enquête	104

Woord vooraf

De indruk bestaat dat de sociale zekerheidspositie van ondernemers, met name voor agrariërs, slechter is dan voor werknemers. Agrarische ondernemers dienen, net als andere zelfstandige ondernemers, zelf zorg te dragen voor inkomensvoorzieningen bij arbeidsongeschiktheid en voor aanvullend pensioen. Vragen die hierbij spelen zijn in welke mate agrarische ondernemers in staat zijn in de praktijk voorzieningen te treffen, hoe zij zelf aankijken tegen het niveau van inkomensvoorzieningen en in hoeverre zij verbeteringen nastreven. Kortom, voldoende aanleiding voor het ministerie van LNV voor een inventariserend onderzoek naar agrarische ondernemers en sociale zekerheid. Het onderzoek is gefinancierd vanuit het BO-thema 'Ondernemerschap tussen maatschappij en markt', dat valt onder het cluster Economisch Perspectiefvolle Agroketens (BO-03). In deze rapportage zijn de belangrijkste bevindingen beschreven. De rapportage is opgesteld door Harold van der Meulen (projectleiding), Elsie Oosterkamp, Hennie van der Veen en Gabe Venema, allen medewerkers van het LEI, en Marcel van Asseldonk, werkzaam bij IRMA (Institute for Risk Management in Agriculture).

Het projectteam is bijgestaan door de volgende personen vanuit de begeleidingscommissie: Gijs van Leeuwen (ministerie van LNV), Jan Fonk (Interpolis), Gerard van der Grind (LTO Noord), Annemarie Wonink (Alfa accountants en adviseurs) en Joost Kuijpers (ministerie van SZW), die halverwege is opgevolgd door Jochem van der Veen (eveneens ministerie van SZW). Deelname aan de begeleidingscommissie impliceert overigens niet dat de leden noodzakelijkerwijs instemmen met de in het rapport gedane aanbevelingen. De verantwoordelijkheid voor de inhoud van de studie ligt volledig bij de onderzoekers.

Ik wil de leden van de begeleidingscommissie bedanken voor hun deskundige inbreng. Ook wil ik alle agrarische ondernemers die de enquête hebben ingevuld en alle stakeholders hartelijk danken voor hun inbreng.

Prof.dr.ir. R.B.M. Huirne
Algemeen Directeur LEI Wageningen UR

Samenvatting

Sociale zekerheid is bedoeld om het inkomen of de verzorging te garanderen voor personen tijdens pensioen, ziekte, arbeidsongeschiktheid of werkloosheid en voor nabestaanden van overleden kostwinners.

Voor werknemers in loondienst zijn daarvoor sociale verzekeringen ontwikkeld en wettelijk verankerd. Ondernemers moeten zelf voorzieningen treffen voor ziekte, arbeidsongeschiktheid, het pensioen naast de AOW en verlof (buiten zwangerschapsverlof). Zij kunnen zich daarvoor richten tot de private verzekeringsmarkt.

Aanleiding onderzoek

De indruk bestaat dat de inkomensvoorzieningen voor (agrarische) ondernemers geringer zijn dan voor werknemers. Het ministerie van LNV heeft het LEI daarom verzocht de stand van zaken rond de inkomensvoorziening van agrariërs in kaart te brengen. Wanneer de agrarische ondernemers onvoldoende inkomensvoorzieningen treffen, kan de overheid beleidsinstrumenten ontwikkelen om de situatie te verbeteren. In dit onderzoek worden suggesties aangedragen.

Doelstelling

Het onderzoek geeft antwoord op de volgende vragen:

1. Welke inkomensvoorzieningen zijn er voor ondernemers en werknemers?
2. In hoeverre treffen agrariërs inkomensvoorzieningen en hoe verhoudt zich dat tot andere ondernemers en werknemers (*feitelijk gebruik?*)
3. Hoe bezien agrarische ondernemers het niveau van de inkomensvoorzieningen? Doen er zich ongewenste situaties voor en in hoeverre streven zij verbetering na (*achtergrond/knelpunt?*)
4. Zijn de beschikbaarheid en het gebruik van inkomensvoorzieningen te verbeteren (*aanbevelingen?*)

Tabel 1		Overzicht van inkomensvoorzieningen voor werknemers en agrarische ondernemers per thema
Thema	Werknemer	Zelfstandige
Ziektekosten	Zorgverzekeringswet	Zorgverzekeringswet
Ziekte	Ziektewet (ZW)	Private verzekeringsmarkt
Arbeidsongeschiktheid	Wet Werk en Inkomen naar Arbeidsvermogen (WIA); waaronder IVA en WGA (zie paragraaf 2.3)	Private verzekeringsmarkt en voor agrarische ondernemers: Agrarische Bedrijfsverzorgingsdiensten (AB)
Zwangerschapsverlof	Wet Arbeid en Zorg	Onderdeel van private arbeidsongeschiktheidsverzekering. Zelfstandig en Zwanger regeling (per 4 juni 2008).
Pensioen (oudedagsvoorziening)	1ste pijler: AOW (algemene verzekering) 2e pijler: vaak via werkgever collectief aanvullend pensioen 3e pijler: lijfrente (individueel aanvullend) 4e pijler: inkomen uit vrij vermogen	1ste pijler: AOW (algemene verzekering) 2e pijler: vrijwillige voortzetting bij een bedrijfstakpensioenfonds 3e pijler: lijfrente en fiscale oudedagsreserve (alleen voor IB-ondernemers) 4e pijler: inkomen uit vrij vermogen
Werkloosheid	Werkloosheidswet (WW) en de sociale voorzieningen Wet Werk en Bijstand (WWB), IOAW en de Toeslagenwet (TW)	Geen regelingen voor zelfstandigen
Laag inkomen	WWB, IOAW, TW	Sociale voorzieningen: Besluit bijstandverlening zelfstandigen (Bbz), Wet inkomensvoorziening oudere en gedeeltelijk arbeidsongeschikte gewezen zelfstandigen (IOAZ).
Levensloop	Levensloopregeling	Geen regelingen voor zelfstandigen
Verlof (niet zwangerschapsverlof)	Wet Arbeid en Zorg (WAZO)	Geen regelingen voor zelfstandigen
Zorg	Kinderopvangtoeslag	Kinderopvangtoeslag

Opzet onderzoek

Het onderzoek omvat een literatuurstudie, diepte-interviews en een schriftelijke enquête onder deelnemers van het Bedrijven-Informatienet van het LEI. Dit laatste onderdeel biedt de mogelijkheid ook de inkomens- en vermogensgegevens uit het Bedrijven-Informatienet te verbinden aan de resultaten van de enquête.

De aanbevelingen in het rapport zijn afkomstig van de onderzoekers en zijn uitsluitend gebaseerd op de resultaten van dit onderzoek. De suggesties zijn niet onderzocht op budgettaire consequenties of samenhang met andere beleidsterreinen.

Overzicht van inkomensvoorzieningen

Er zijn verschillen in inkomensvoorzieningen tussen (agrarische) ondernemers en werknemers, zowel op het terrein van arbeidsongeschiktheid, pensioenvorming, laag inkomen als levensloopregeling (zie tabel 1).

Arbeidsongeschiktheidsverzekering

Feitelijk gebruik

Ongeveer 3% van de agrarische ondernemers krijgt te maken met arbeidsongeschiktheid. Dit percentage ligt hoger dan bij veel andere beroepsgroepen.

De huidige verzekeringsgraad voor arbeidsongeschiktheid bij agrarische ondernemers ligt op 52%. Dit percentage komt overeen met het midden- en kleinbedrijf (mkb). Belangrijkste redenen om zich te verzekeren zijn dat de ondernemer hoofdkostwinner is en het feit dat iedereen risico loopt. Jongere ondernemers zijn vaker verzekerd. Dit geldt ook voor ondernemers met grotere bedrijven in vergelijking tot degene met kleinere bedrijven.

Achtergrond/knelpunt

Van de ondernemers is 48% niet verzekerd. De belangrijkste redenen om zich niet te verzekeren zijn: de te hoge premie (53%), niet nodig vanwege voldoende reserve (17%), te oud (17%), onvoldoende winst uit onderneming (16%) en medische uitsluiting (15%).

Van de ondernemers die niet verzekerd zijn is 25% het oneens met de stelling: 'Als ik arbeidsongeschikt raak, heb ik voldoende vermogen achter de hand om in mijn dagelijks levensonderhoud te voorzien'. Deze groep is financieel kwetsbaar voor ziekte en arbeidsongeschiktheid.

Van de niet-verzekerden is 11% het eens met de stelling dat een verzekering overbodig is, vanwege de erg kleine kans op arbeidsongeschiktheid. Voor niet-verzekerde ondernemers jonger dan 45 jaar ligt dit percentage op 24. Met name jonge ondernemers vinden de premie te hoog.

Aanbevelingen

Een verplichte collectieve regeling voor niet-verzekerden wordt door de onderzoekers niet aanbevolen, omdat de voorstanders voornamelijk te vinden zijn binnen de huidige groep verzekerden.

De premie voor de arbeidsongeschiktheidsverzekering is fiscaal aftrekbaar. Echter, voor de groep ondernemers die niet verzekerd is omdat zij de premie niet kan opbrengen, zal dit fiscale stimuleringskader nauwelijks effectief zijn en zal naar andere oplossingen gezocht moeten worden. In de meeste gevallen zullen deze ondernemers immers geen tot weinig belasting betalen.

Daarnaast kan een kritische blik van de ondernemer op de uitgaven en het benadrukken van het risico op arbeidsongeschiktheid ervoor zorgen dat er financiële ruimte wordt gevonden om de premie te kunnen betalen.

Ten slotte is het van belang dat de bewustwording bij jongere onverzekerde ondernemers wordt vergroot.

Pensioen

Feitelijk gebruik

Ondernemers zien de waardeontwikkeling van het bedrijf (55%) veruit als de belangrijkste basis voor de pensioenopbouw. Dit geldt voor alle sectoren in de land- en tuinbouw. Jongere ondernemers zijn hierover positiever dan oudere ondernemers. Daarnaast spelen ook stortingen bij een verzekeraar (37%), FOR (32%) en sparen/beleggen via de bank (28%) een belangrijke rol.

Ongeveer 20% van de ondernemers verwacht buiten de AOW geen aanvullend pensioen te hebben opgebouwd via stortingen bij een verzekeraar of bank, FOR, loondienst, of waardeontwikkeling bedrijf.

Uit de cijfers wordt duidelijk dat slechts een beperkt deel van de agrarische ondernemers (ongeveer een kwart) een pensioen opbouwt dat zicht geeft op een verwachte uitkering van 15.000 euro of meer per jaar bovenop de AOW (ter referentie: bij werknemers komt de pensioenopbouw gemiddeld neer op dit bedrag). Een groep van 28% van de ondernemers weet de opbouw niet dan wel wil het niet zeggen.

Achtergrond/knelpunt

Ruim de helft van de ondernemers is van mening dat er voldoende mogelijkheden zijn om in het pensioen te voorzien. Redenen voor een beperkte aanvullende pensioenopbouw zijn de gemiddeld lage inkomens bij agrarische ondernemers en bedrijfsoverdracht aan de volgende generatie. Voor het continuïteitsperspectief van het bedrijf zijn de ouders wel genoodzaakt eigen vermogen in het bedrijf te laten zitten. Dit gaat ten koste van de hoogte van het pensioen.

In tegenstelling tot de arbeidsongeschiktheidsverzekering blijkt de pensioenopbouw niet samen te hangen met factoren zoals bedrijfsomvang, inkomen en vermogen.

Aanbevelingen

Het is aan te bevelen pensioenvorming in de advisering van banken, accountants en adviseurs nadrukkelijker aan de orde te stellen. Een belangrijk aspect daarbij is de relatie tussen pensioenopbouw, vermogen in het bedrijf en bedrijfsopvolging.

Omdat een derde van de agrarische ondernemers voor een collectieve pensioenregeling is, zouden belangenorganisaties initiatief kunnen nemen voor een collectieve regeling binnen de pensioenpijler met vrijwillige deelneming.

Voorzieningen bij laag inkomen

Feitelijk gebruik

Het aanwezige eigen vermogen op agrarische bedrijven is de belangrijkste vorm om in het levensonderhoud bij lage inkomens te voorzien.

In verhouding tot de jaarlijks grote aantallen agrarische bedrijven met negatieve inkomens en een kwart van de ondernemers (15.000 tot 20.000 bedrijven) met een gemiddeld inkomen onder de armoedegrens is het feitelijk gebruik van het Besluit bijstandverlening zelfstandigen (Bbz) beperkt. Jaarlijks maken zo'n 200 à 300 agrariërs gebruik van het Bbz. Van de agrariërs die aan het onderzoek meededen heeft 5% ooit in hun loopbaan gebruik gemaakt van deze voorziening. Vooral ondernemers in de intensieve veehouderij en de glastuinbouw maken gebruik van de regeling. Voor de groep ondernemers met tijdelijke inkomensproblemen en een perspectiefvol bedrijf is dit een belangrijk vangnet.

Achtergrond/knelpunt

Vanuit de praktijk worden knelpunten gesignaleerd op het gebied van vrijstelling van pensioenvoorziening en recht op bijstand, beschikbare bedragen binnen het

bijstandsbesluit, inkomen van de partner en recht op bijstand en aanvraagmogelijkheden. Deze knelpunten worden bij de aanbevelingen nader beschreven, waarbij ook een oplossing wordt aangereikt.

Bijna de helft van de ondernemers die ooit gebruik heeft gemaakt van het Bbz vindt dat de aanvraagmogelijkheid goed geregeld is. Een derde van de gebruikers vindt de aanvraagmogelijkheid niet goed. Bijna de helft van alle ondernemers is niet op de hoogte van de specifieke wettelijke regelingen in de bijstandssfeer.

Aanbevelingen

Om de toegankelijkheid van het Bbz te verruimen worden door de onderzoekers een aantal suggesties ter verbetering aangedragen.

Er bestaat een ongelijkheid tussen enerzijds zelfstandigen (Bbz) en werknemers (die in aanmerking komen voor Wwb) en anderzijds tussen reguliere (Bbz) en oudere zelfstandigen (IOAZ) ten aanzien van vrijstelling van pensioenvoorzieningen. Om deze ongelijkheid op te heffen, wordt door de onderzoekers voorgesteld een vrijstelling op te nemen voor pensioenvoorziening die ondernemers in eigen beheer hebben getroffen in de vorm van een koopsom/lijfrente. Hiermee wordt een 'gelijke' behandeling gerealiseerd over de verschillende doelgroepen en is een ondernemer niet afhankelijk van een beslissing op gemeenteniveau. Om qua hoogte van vrijstelling hierin ook eenduidigheid te realiseren zou de norm zoals opgenomen in de Regeling vermogenswaardering IOAZ van 111.000 euro (bedrag 2008) als maatstaf kunnen worden gehanteerd.

Voor steeds meer agrarische ondernemers met levensvatbare bedrijven die bedrijfskapitaal nodig hebben voor een doorstart is het maximum van circa 173.000 euro (2008) te beperkt. Aanbevolen wordt om het maximale beschikbare bedrijfskapitaal per bedrijf te verruimen of het bedrag per volwaardige ondernemer beschikbaar te stellen.

Bij een inkomen van de partner op of boven de bijstandsnorm (1.337 euro per maand (2008)) vervalt het recht op Bbz en daarmee het recht op bedrijfskapitaal. Er wordt door de onderzoekers voorgesteld om bij aanvragen voor bedrijfskapitaal binnen het Bbz het inkomen van de partner buiten beschouwing te laten. De inkomensbijdrage van de partner staat vaak niet in verhouding tot het maximum benodigde bedrijfskapitaal voor de overbrugging van tijdelijke financiële problemen.

De aanvraagmogelijkheden en bekendheid van de regelingen is te verbeteren middels spreekuren bij de Kamers van Koophandel en lokale LTO-afdelingen

en meer deskundigheid bij consulenten van de gemeentelijke Sociale Diensten in het interpreteren van winst- en verliesrekeningen.

Levensloopregeling

Feitelijk gebruik

Bijna de helft van de ondernemers heeft belangstelling voor een levensloopvariant waarin belastingvrij gereserveerd kan worden buiten het bedrijf zodat er ruimte is om het geld te gebruiken wanneer er tijdelijk minder inkomen is.

Achtergrond/knelpunt

Werknemers hebben de mogelijkheid om een gedeelte van hun inkomen te reserveren voor de zogenaamde levensloopregeling en worden hierbij fiscaal ondersteund. Zelfstandigen hebben deze voorziening niet. Uitbreiding van de regeling naar niet-werknemers is momenteel vanwege uitvoeringstechnische redenen niet mogelijk.

Aanbevelingen

Gezien de getoonde belangstelling wordt voorgesteld om, met alle betrokken partijen (belangenorganisaties, banken, verzekeraars, accountants en overheid), deze levensloopvariant nader te onderzoeken in relatie tot de problematiek van inkomensschommelingen en pensioenvorming.

Algemeen sociale zekerheid

Agrarische ondernemers treffen minder voorzieningen voor sociale zekerheid dan werknemers. Ongeveer de helft van de ondernemers is niet verzekerd voor arbeidsongeschiktheid. Slechts ongeveer een kwart bouwt een met de werknemers vergelijkbaar pensioen op. Ondernemers dienen, indien het inkomen achterblijft doordat het bedrijf niet rendeert of men niet kan werken, doorgaans zelf in hun levensonderhoud te voorzien. Een bijstandsuitkering is voor hen moeilijk bereikbaar en hun vermogen dient doorgaans als buffer om een periode met een laag of geen inkomen te overbruggen. Bij de overwegingen om af te zien van voorzieningen speelt een belangrijke rol dat de voorzieningen kostbaar zijn. Daar staat tegenover dat de landbouwers doorgaans wel vermogen opbouwen in hun bedrijf en hun bedrijf als een buffer zien om een periode met een laag inkomen te overbruggen.

Summary

How do farmers take care of their social security?

Social security is intended to guarantee the income or the care for people during retirement, illness, periods of incapacity for work or unemployment, and for the survivors of deceased breadwinners.

Social insurance schemes have been developed and embedded in law for salaried employees. Entrepreneurs, on the other hand, must make arrangements themselves to cover the risks of illness, incapacity for work, pensions besides the general old-age state pension and leave (besides maternity leave). To this end, they can turn to the private insurance market.

Motivation for research

There is an impression that the income assurance measures available for entrepreneurs (including those in the agricultural sector) are not as good as for employees. The Ministry of Agriculture, Nature and Food Quality has therefore asked LEI to map out the current situation regarding the income assurance measures available to farmers. If the agricultural entrepreneurs have taken insufficient measures to safeguard their income, the government can develop policy instruments to improve the situation. This study puts forward a number of suggestions.

Objective

The study provides answers to the following questions:

1. What income assurance measures are available for entrepreneurs and employees?
2. To what extent do farmers take measures to safeguard their income and how does this compare with other entrepreneurs and employees (*actual use*)?
3. How do agricultural entrepreneurs view the level of the income assurance measures available? Do any undesired situations arise, and to what extent do they work towards improvements (*background/problem areas*)?

4. Can the availability and the use of income assurance measures be improved *(recommendations)?*

Design of the study

The study comprises a literature study, in-depth interviews and a written questionnaire-based survey conducted among participants in LEI's Farm Accountancy Data Network. The latter element also offers the possibility of connecting the income and details of assets from the Farm Accountancy Data Network to the results of the survey.

The recommendations in the report originate from the researchers and are based solely on the results of this research. The suggestions have not been examined in terms of budgetary consequences or coherence with other policy areas.

Overview of income assurance measures

There are differences in the income assurance measures available to entrepreneurs and employees (in the agricultural sector), in the field of incapacity for work, pensions, low incomes and the life-cycle savings scheme.

Table 1		
Overview of income assurance measures for employees and agricultural entrepreneurs per topic		
Topic	Employee	Independent entrepreneur
Medical expenses	Health Insurance Act	Health Insurance Act
Illness	Sickness Benefits Act (ZW)	Private insurance market
Incapacity for work	Work and Income according to Work Capacity Act (WIA); including Income Provision for Fully Incapacitated Workers (IVA) and the Reintegration Scheme for those Partially Capable of work (WGA) (see section 2.3)	Private insurance market, and for agricultural entrepreneurs: Agricultural Farm Relief Services (AB)
Maternity leave	Work and Care Act	Part of private insurance against incapacity for work. Scheme for pregnancy of independent entrepreneurs (with effect from 4 June 2008).

Pension (provision for old age)	1st pillar: AOW (general insurance: general old-age state pension) 2nd pillar: Often through employer, collective supplementary pension 3rd pillar: Superannuation (individual supplementary scheme) 4th pillar: Income from free assets	1st pillar: AOW (general insurance: general old-age state pension) 2nd pillar: Voluntary continuation of an industry-wide pension fund 3rd pillar: Superannuation and special tax allowance for the self-employed (only for entrepreneurs recognised under the income tax system) 4th pillar: income from free assets
Unemployment	Unemployment Insurance Act (WW) and the social security schemes Work and Social Assistance Act (WWB), Older and Partially Incapacitated Unemployed Workers Income Scheme (IOAW) and the Supplementary benefits Act (TW)	No schemes for independent entrepreneurs
Low income	Work and Social Assistance Act (WWB), Older and Partially Incapacitated Unemployed Workers Income Scheme (IOAW) and the Supplementary benefits Act (TW)	Social security schemes: Decree on income support for independent entrepreneurs (Bbz), Older and Partially Incapacitated Former Self-employed Persons Income Scheme (Funding) Act (IOAZ).
Life-cycle savings scheme	Life-cycle savings scheme	No schemes for independent entrepreneurs
Leave (not maternity leave)	Work and Care Act (WAZO)	No schemes for independent entrepreneurs
Care	Child-care benefit	Child-care benefit

Insurance against incapacity for work

Actual use

Approximately 3% of all agricultural entrepreneurs face incapacity for work at some point. This percentage is higher than in many other types of profession.

The current degree of insurance against incapacity for work in agricultural entrepreneurs is 52%. This percentage corresponds with that of an SME (small and medium-sized enterprise sector). The most important reasons for taking out such insurance are that the entrepreneur is the main breadwinner and the fact that everyone is at risk. More younger entrepreneurs tend to have insurance than older entrepreneurs. The same applies to entrepreneurs with larger farms compared with those with smaller farms.

Background/problem area

48% of entrepreneurs do not have incapacity insurance. The main reasons for them not to take out insurance are: the excessively high premium (53%), no need to do so due to having sufficient reserves (17%), too old (17%), insufficient profit from the business (16%) and medical exclusion (15%).

Of the entrepreneurs without insurance, 25% disagree with the statement: 'If I become incapacitated for work, I have sufficient capital in reserve to be able to support myself'. This group is financially vulnerable in the eventuality of illness or incapacity for work.

Of those without insurance, 11% agree with the statement that insurance is unnecessary due to the very small risk of incapacity for work. In the case of uninsured entrepreneurs younger than 45 years of age, this percentage is 24%. Younger entrepreneurs in particular consider the premiums to be too high.

Recommendations

A compulsory collective scheme for those without insurance is not recommended by the researchers, as the supporters of such a scheme are mainly those in the current group with insurance.

The premium for insurance against incapacity for work is tax deductible. However, for the group of entrepreneurs without insurance - because they cannot afford the premium - this fiscal incentive will have very little influence, and alternative solutions will need to be sought. After all, in most cases these entrepreneurs will pay little or no tax.

In addition, if the entrepreneur takes a critical look at the expenditure and places emphasis on the risk of incapacity for work, this could ensure that financial means are found to pay the premium.

After all, it is important that awareness among young uninsured entrepreneurs is increased.

Pension

Actual use

Entrepreneurs see the development of the value of the farm (55%) as by far the most important basis for pension accumulation. This applies to all sectors in agriculture and horticulture. Younger entrepreneurs are more positive about this than older entrepreneurs. Payments to an insurer (37%), FOR (special tax allowance for the self-employed, the part of their income involved being reserved to fund a retirement pension; 32%) and saving/investing through the bank (28%) also play an important role.

Approximately 20% of the entrepreneurs expect not to have accumulated any supplementary pension outside the AOW (general old-age state pension) through payments to an insurer or bank, FOR (special tax allowance), salaried employment or the development of the value of the farm.

The figures clearly show that just a small proportion of agricultural entrepreneurs (roughly a quarter) is accumulating a pension with a prospect of an expected payment of €15,000 or more per annum on top of the AOW (reference: employees can generally expect this amount from their accumulated pension). A group of 28% of the entrepreneurs does not know how much pension they have accumulated or did not wish to say.

Background/problem area

More than half of the entrepreneurs are of the opinion that there are sufficient opportunities for arranging a pension. Reasons for limited supplementary pension accumulation include the on average low incomes of agricultural entrepreneurs and the transfer of the business to the next generation. For the sake of the continuity of the business, the parents have to leave much of their own capital investment in the farm. This is at the expense of their pension.

In contrast with insurance against incapacity for work, the pension accumulation appears not to be linked with factors such as farm size, income and assets.

Recommendations

It is recommended that pensions be more explicitly addressed in the advice offered by banks, accountants and advisers. One important aspect in this regard is the relationship between pension accumulation, capital invested in the farm and succession.

As a third of agricultural entrepreneurs are in favour of a collective pension scheme, interest groups could take the initiative to set up a collective scheme within the pension pillar with voluntary participation.

Measures available in the case of low income

Actual use

The equity capital present within farms is the most important form of supporting oneself during times of low income.

Considering the large numbers of farms with negative incomes each year and the fact that a quarter of the entrepreneurs (15,000 to 20,000 farms) have an average income below the poverty threshold, the actual use of the Decree on income support for independent entrepreneurs (Bbz) is limited. Each year, around 200 to 300 farmers make use of the Decree on income support for independent entrepreneurs. Of the farmers who took part in the survey, 5% have at some stage in their careers made use of this measure. In particular, entrepreneurs in intensive livestock farming and greenhouse horticulture have a greater tendency to make use of the scheme. For the group of entrepreneurs with temporary income problems and a farm with prospects, this is an important safety net.

Background/problem area

Problem areas are pointed out in practice in the field of exemption from pension provisions and entitlement to social assistance, available amounts within the Decree based on the National Assistance Act, the partner's income and entitlement to social assistance and application possibilities. These problem areas will be described in greater detail in the recommendations, where a solution will also be put forward.

Almost half of the entrepreneurs who have ever made use of the Decree on income support for independent entrepreneurs (Bbz) consider the application possibilities to be good. A third of the users consider the application possibilities to be unsatisfactory. Almost half of all entrepreneurs are not aware of the specific statutory schemes in the field of social assistance.

Recommendations

In order to expand the accessibility of the Decree on income support for independent entrepreneurs, a number of suggestions for improvements have been

put forward by the researchers on the basis of the specific characteristics of the agricultural sector.

There is inequality between on the one hand independent entrepreneurs (under the Decree on income support for independent entrepreneurs, Bbz) and employees (who are eligible for the Work and Social Assistance Act (WWB) scheme) and on the other hand between 'regular' (Bbz) and older independent entrepreneurs (Older and Partially Incapacitated Former Self-employed Persons Income Scheme (Funding) Act, IOAZ) with regard to exemption from pension provision measures. In order to resolve these inequalities, the researchers propose the inclusion of an exemption for pension provision measures that entrepreneurs have taken themselves in the form of a single-premium insurance policy or superannuation. This will give rise to 'equal' treatment for all the different target groups and an entrepreneur is not dependent on a decision taken at municipal level. In order to achieve clarity with regard to the level of the exemption, the standard as included in the Scheme on the valuation of equity relating to the Older and Partially Incapacitated Former Self-employed Persons Income Scheme (Funding) Act (IOAZ) of €111,000 (amount for 2008) could be used as a gauge.

For more and more agricultural entrepreneurs with economically viable farms requiring operating capital in order to continue operations, the maximum of approximately €173,000 (2008) is too limited. The recommendation is to expand the maximum available operating capital per farm or to make the amount available to individual fully-fledged entrepreneurs.

If the partner's income is at or above subsistence level (€1,337 per month (2008)), the entitlement to income support for independent entrepreneurs will expire, along with the entitlement to operating capital. The researchers suggest excluding the partner's income from consideration in applications for operating capital within the income support scheme for independent entrepreneurs. The income contribution of the partner is often not in proportion with the maximum required operating capital for bridging the gap of temporary financial problems.

The application possibilities and familiarity with the schemes can be improved by means of consultation hours at the Chambers of Commerce and local LTO departments, and through consultants within the municipal Social Services departments with more expertise in interpreting profit and loss accounts.

Life-cycle savings scheme

Actual use

Almost half of the entrepreneurs have an interest in a variant of the life-cycle savings scheme whereby reserves can be built up tax free outside the business, creating space to use the money at times when the income is temporarily lower.

Background/problem area

Employees have the option of setting aside part of their income in the so-called life-cycle savings scheme, and enjoy tax incentives for doing so. Independent entrepreneurs do not have access to this scheme. It is not possible to extend the scheme to non-employees for technical implementation reasons.

Recommendations

In view of the expressed interest, the proposal is put forward to investigate this life-cycle savings scheme variant in greater detail - together with all the parties concerned (interest groups, banks, insurers, accountants and the government) - in relation to the problems of fluctuations in income and pension accumulation.

General social security

Agricultural entrepreneurs take fewer social security measures than employees. Roughly half of the entrepreneurs are not insured against incapacity for work. Only about a quarter of them are building up a pension comparable to that of employees. If their incomes fall due to the farm not being profitable or if they are unable to work, entrepreneurs must generally find a way to support themselves independently. Access to social security benefits is difficult for them and their capital generally serves as a buffer to tide them over during a period with a low income or no income. In considerations for deciding against taking measures, the fact that the measures are so expensive plays an important role. On the other hand, the farmers generally build up a certain amount of capital in their businesses, and see their business as a buffer to tide them over during a period of low income.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

Sociale zekerheid is een publiek stelsel dat bedoeld is om inkomen en/of verzorging te garanderen voor personen ten tijde van pensioen, ziekte, arbeidsongeschiktheid of werkloosheid en voor hun nabestaanden in geval van overlijden. Sociale zekerheid bestaat uit volksverzekeringen of algemene verzekeringen, werknemersverzekeringen en voorzieningen die bedoeld zijn als laatste toevlucht. De overheid heeft voor de werknemer in loondienst sociale verzekeringen in wetgeving vastgelegd. Voor zelfstandigen is het beleidsuitgangspunt dat zij een grote mate van eigen verantwoordelijkheid dragen voor het treffen van voorzieningen op de terreinen van ziekte, arbeidsongeschiktheid en pensioenen (Tweede Kamer, 2007b). Daarbij is het wel van belang dat zelfstandigen in staat zijn bepaalde risico's te dragen. Dit houdt in dat zij zich op de private markt tegen redelijke tarieven moeten kunnen verzekeren. In die gevallen waarin de private markt hier niet of in onvoldoende mate in voorziet, kan de overheid bezien of er een rol is weggelegd om beleid te ontwikkelen (Tweede Kamer, 2007b).

Aanleiding voor dit onderzoek is dat de indruk bestaat dat de sociale zekerheidspositie van ondernemers, met name voor agrariërs, slechter is dan voor werknemers. De vraag die in dit onderzoek aan de orde komt is of deze indruk juist is en of er zich hierbij ongewenste situaties voordoen. De vraag of en zo ja welke verbeteringen aangebracht kunnen worden is een beleidsvraag en komt niet aan de orde. Wel komen uit het onderzoek suggesties naar voren.

1.2 Doelstelling

Het doel van dit onderzoek is een verkennende studie naar de sociale zekerheidspositie van ondernemers in de land- en tuinbouw. Hierbij gaat het om thema's als arbeidsongeschiktheid, ziekte, zwangerschap, pensioen, laag inkomen en levensloop, verlof en zorg. Thema's als arbeidsomstandigheden, huursubsidie en scholing zijn niet in de studie betrokken.

Onderzoeksvragen hierbij zijn:

- Welke inkomensvoorzieningen zijn beschikbaar voor ondernemers en voor werknemers?

- Welke inkomensvoorzieningen worden, in welke mate, door agrarische ondernemers in de praktijk getroffen? Hoe verhoudt zich dat tot ondernemers buiten de agrarische sector en tot werknemers?
- Hoe kijken agrarische ondernemers zelf aan tegen het niveau van inkomensvoorzieningen en in hoeverre streeft men verbeteringen na?
- Zijn er verbeteringen mogelijk in beschikbaarheid en in gebruik van inkomensvoorzieningen?

Het onderzoek schetst een kwantitatief en kwalitatief beeld van het gebruik van inkomensvoorzieningen door agrarische ondernemingen en geeft inzicht in welke problemen en ongewenste situaties zich voordoen. In dit onderzoek zijn ook meewerkende echtgenoten op de agrarische bedrijven punt van aandacht.

1.3 Onderzoeksaanpak

Het onderzoek is middels de volgende parallelle activiteiten aangepakt:

1. deskstudie, waarin op basis van bestaande literatuur is gekeken naar het verschil in beschikbaarheid en gebruik van inkomensvoorzieningen tussen werknemers en zelfstandigen;
2. diepte-interviews met materiedeskundigen (bijlage 2). Deze interviews hadden enerzijds tot doel om meer gevoel te krijgen bij deze materie en anderzijds knelpunten en mogelijke oplossingsrichtingen te signaleren vanuit de dagelijkse praktijk. Ook zijn de gesprekken gebruikt voor het formuleren van de enquêtevragen (zie 3);
3. een schriftelijke enquête gehouden onder de deelnemers aan het Bedrijven-Informatienet van het LEI (in het vervolg afgekort met het Informatienet) (bijlage 3). De enquête is eind juni 2008 verzonden en de geretoureerde vragenlijsten zijn in de analyse meegenomen. In totaal zijn er 440 ingevulde vragenlijsten verwerkt, een respons van 39%. De gegeven antwoorden op de vragen zijn eveneens opgenomen in Bijlage 3. Gemiddeld genomen ligt de respons van een schriftelijke enquête rond de 20%. Zie bijlage 1 voor meer achtergrondinformatie over de steekproef en beschrijving van de resultaten in dit rapport. Doel van de enquête was enerzijds te achterhalen welke maatregelen op het gebied van inkomensvoorzieningen worden getroffen door primaire agrarische ondernemers en in welke mate. Anderzijds is via de enquête achterhaald hoe agrarische ondernemers zelf tegen het eigen niveau

- van sociale zekerheid aankijken en in hoeverre verbeteringen worden nagestreefd;
4. ook is voor de bedrijven waarvan de vragenlijst is verwerkt een koppeling met het Informatienet gemaakt waarin gegevens zijn opgenomen over inkomensontwikkelingen en vermogenspositie van het bedrijf.

1.4 Indeling rapport

In het volgende hoofdstuk worden enkele begrippen nader gedefinieerd en wordt een zeer beknopt overzicht gegeven van het stelsel van inkomensvoorzieningen en het verschil in beschikbaarheid tussen werknemers en zelfstandigen. Bij het schrijven is gebruik gemaakt van het naslagwerk *De kleine Gids* (StimulanSZ, 2008). Voorzover er specifieke inkomensvoorzieningen zijn voor agrariërs, worden deze genoemd.

In de hoofdstukken 3 tot en met 6 wordt voor agrarische ondernemers ingegaan op de afzonderlijke inkomensvoorzieningen, te weten arbeidsongeschiktheidsverzekering, pensioen, laag inkomen en levensloopregeling. In elk hoofdstuk wordt, op basis van uitkomsten uit de enquête, analyse met gegevens uit het Informatienet, literatuur en diepte-interviews, ingezoomd op het feitelijk gebruik van de voorziening, de achtergrond van het gebruik en de knelpunten die in de praktijk worden gevoeld. Elk hoofdstuk wordt afgesloten met de belangrijkste kernpunten. In hoofdstuk 7 wordt kort aandacht besteed aan de informatievoorziening en aan kennis bij de betrokkenen van de sociale zekerheidsvoorzieningen op basis van uitkomsten uit de enquête. Ten slotte worden in hoofdstuk 8 de belangrijkste conclusies en aanbevelingen vanuit het onderzoek gepresenteerd.

2 Huidig stelsel van sociale zekerheid voor zelfstandigen en werknemers

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt in het kort het stelsel van inkomensvoorzieningen (sociale zekerheid) in Nederland geschetst. Het bevat een overzicht van de volksverzekeringen of algemene verzekeringen en sociale voorzieningen (paragraaf 2.2), de voorzieningen voor werknemers (paragraaf 2.3) en de inkomensvoorzieningen (sociale zekerheid) voor de ondernemers (in paragraaf 2.4). Waar speciale voorzieningen voor agrariërs bestaan zullen die genoemd worden. In de laatste paragraaf (2.5) is een overzicht gemaakt van het verschil in voorzieningen voor agrarische ondernemers en werknemers.

In het vervolg van dit rapport spreken we, ook in verband met sociale wetgeving, over (*agrarische*) *ondernemers* en niet over zelfstandigen, omdat de term ondernemer het meest aansluit bij het dagelijks taalgebruik. Met een 'ondernemer' wordt aangesloten op wat in de fiscale wetgeving een ondernemer wordt genoemd en in de sociale wetgeving een 'zelfstandige'.

Definities

Ondernemer en zelfstandige

In de sociale wetgeving komt het begrip ondernemer of onderneming niet voor, wel in de fiscale wetgeving (Tweede Kamer, 2008). Binnen de Wet Inkomstenbelasting 2001 (Wet IB 2001) wordt in de artikelen 3.4 en 3.5 als ondernemer gedefinieerd: de belastingplichtige voor rekening van wie een onderneming wordt gedreven en die rechtstreeks wordt verbonden voor verbintenissen betreffende die onderneming. Een ondernemer is de beoefenaar van het zelfstandig uitgeoefend beroep. Ondernemers geven hun inkomen uit de onderneming aan onder de rubriek 'winst uit onderneming'. In artikel 3.8 wordt de winst uit onderneming gedefinieerd als 'het bedrag van de gezamenlijke voordelen, die onder welke naam en in welke vorm ook, worden verkregen uit een onderneming.' Wat een onderneming is, is niet exact gedefinieerd om rekening te kunnen houden met de veelheid aan vormen. De Belastingdienst beoordeelt dit op een combinatie van praktische aspecten zoals de omvang van investeringen, het aantal op-

drachtgevers en de mate waarin men als ondernemer naar buiten treedt (naar Vroonhof et al., 2005).¹

Ondernemers die aan deze criteria voldoen, worden in het kader van de sociale wetgeving met de term 'zelfstandigen' aangeduid.

Directeur-grootaandeelhouder of dga

In de regelgeving over sociale wetgeving komt het begrip dga wel voor. Een dga heeft twee kenmerken:

- werkt bij een bv of nv in een hoge (vaak de hoogste) bestuurlijke functie;
- bezit een groot aandelenpakket (stemrecht) van minimaal 5% in de bv of nv.

Een dga is geen ondernemer in zin van de fiscale wetgeving (inkomstenbelasting), want hij drijft de onderneming niet voor eigen rekening. De dga kan dus geen aanspraak maken op ondernemersfaciliteiten, zoals zelfstandigenaftrek. Omdat de dga zoveel aandelen heeft dat hij/zij niet kan worden ontslagen, wordt de dga ook niet gezien als werknemer en is de dga ook uitgesloten van werknemersverzekeringen. Wel moet de dga een 'gebruikelijk loon' opnemen om te voorkomen dat de dga de premie volksverzekeringen en de inkomensafhankelijke bijdrage van de Zorgverzekeringswet kan omzeilen (Tweede Kamer, 2008).

Samenvattend, een dga geniet loon en bovendien inkomsten uit aanmerkelijk belang belast in box 2 van de inkomstenbelasting. Een dga is dus geen zelfstandige (ondernemer), maar in het dagelijkse taalgebruik worden dga's ook wel ondernemers worden genoemd.

*Zelfstandige zonder personeel of zzp'er*²

De zzp'er werkt voor eigen rekening en risico als zelfstandige of directeur-grootaandeelhouder, heeft geen personeel in loondienst of zakelijke partners en verkoopt vooral zijn eigen arbeid ten behoeve van primaire processen op agrarische bedrijven (Van der Knijff et al., 2009). Zzp'ers worden in de sociale verzekeringen niet anders behandeld dan zelfstandigen met personeel. Een eenduidige definitie van zzp bestaat niet. Binnen de land- en tuinbouw gaat het ook om agrariërs die hun arbeid verhuren aan collega's voor extra inkomsten.

¹ In de Wet op de Omzetbelasting 1968 wordt een iets ander begrip gehanteerd voor ondernemer. Een ondernemer volgens de omschrijving in de omzetbelasting hoeft geen winstoogmerk te hebben. Dit is logisch, want het doel van de wet is niet de ondernemer maar de consument te belasten (Tweede Kamer, 2008).

² Zie voor meer informatie over zzp in de land- en tuinbouw de studie van Van der Knijff et al. (2009).

Urencriterium

Een zelfstandige moet aan een aantal voorwaarden voldoen om gebruik te maken van regelingen. Het urencriterium is een belangrijke voorwaarde, genoemd in de Wet IB 2001:

- hij/zij besteedt gedurende een kalenderjaar ten minste 1.225 uur aan werkzaamheden voor een of meer ondernemingen waaruit winst uit onderneming voortvloeit;
- de werkzaamheden binnen de ondernemingen betreffen meer dan 50% van de totale arbeidstijd (inclusief arbeid in dienstbetrekking en overige werkzaamheden);
- de zelfstandige maakt geen deel uit van een samenwerkingsverband (maatschap, vennootschap onder firma, commanditaire vennootschap) met zogenoemde verbonden personen als hij/zij hoofdzakelijk werkzaamheden van ondersteunende aard verricht, terwijl een dergelijk samenwerkingsverband niet gebruikelijk is tussen onafhankelijke derden (de gebruikelijkheidstoets) (Verkort overgenomen uit Vroonhof et al., 2005). Bij man-vrouwmaatschappen in de land- en tuinbouw is de samenwerking wel gebruikelijk en dus kunnen beiden, wanneer voldaan wordt aan beide voorgaande voorwaarden, gebruik maken van een groot aantal fiscale regelingen.

Werknemer

Kenmerkend voor een *werknemer* is (naar de Wet op de loonbelasting 1964; Algra, 1995):

1. gezagsverhouding met werkgever (dienstbetrekking);
2. een zekere duurzaamheid van de dienstbetrekking;
3. de verplichting persoonlijk het werk te verrichten;
4. de uitbetaling van loon door de werkgever.

Loon wordt progressief belast in box 1 van de inkomstenbelasting. De faciliteiten in de loonbelasting, zoals belastingvrije pensioenopbouw, zijn van toepassing.

Tabel 2.1 geeft een overzicht van de aantallen werknemers en zelfstandigen in Nederland. Tweederde van het aantal ondernemingen wordt als eenmanszaak gedreven (Evers et al., 2002). Ruim 16% van de ondernemers is dga.

Tabel 2.1	Aantallen werknemers, zelfstandigen en ondernemers in Nederland
Werknemers (totaal, 2006)	6.195.000
Ondernemers (totaal, 2004)	939.600
Van wie dga	154.500
Van wie zelfstandig (totaal)	799.000
Van wie ook een baan als werknemer	157.900
Bron: CBS.	

Agrarische bedrijven

Tot de agrarische bedrijven worden in deze studie de bedrijven gerekend die als een primair land- of tuinbouwbedrijf in de CBS-landbouwtelling geregistreerd staan. Hierin wordt een ondergrens van 3 nge¹ gehanteerd. In 2007 waren er 76.741 land- en tuinbouwbedrijven.

In 2005 telde de agrarische sector 3.300 rechtspersonen (BV's) (ruim 5% van de totale populatie). Dit aantal is jaarlijks groeiende. Grootste aandeel bv's (19%) komt voor in de glastuinbouw. De verwachting is dat om juridische en fiscale redenen het aantal bv's in de agrarische sector de komende jaren verder zal toenemen.

Agrarische ondernemers - meewerkende echtgenoten

Er zijn een kleine 100.000 agrarische ondernemers (inclusief Dga's), afgeleid uit het Informatienet van het LEI. Dit aantal verschilt met het hierboven genoemde aantal agrarische bedrijven, omdat er op één bedrijf twee of meer ondernemers kunnen voorkomen, bijvoorbeeld in de vorm van een man-vrouw- of vader-zoonmaatschap. Tabel 2.2 geeft een overzicht van de agrarische sector. Naast de ruim 23.000 vrouwelijke ondernemers is een groot aantal echtgenoten in een andere vorm op het bedrijf werkzaam.

¹ Nge = Nederlandse grootte-eenheid, maatstaf voor de economische omvang van agrarische bedrijven.

Tabel 2.2 Aantallen agrarische ondernemers, werknemers en meewerkende echtgenoten in 2007	
Agrarische ondernemers a) (incl. vrouwelijk)	95.602
Van wie ook een baan als werknemer	16.640
Vrouwelijke ondernemers	23.357
Agrarische meewerkende echtgenoten (vrijwillig)	13.531
a) Informatienet van het LEI: bedrijven met omvang tussen 16 EGE (= Europese grootte-eenheid; gelijk aan circa 14 nge) en 1.200 EGE. Voor glastuinbouw ligt de bovengrens op 2.000 EGE. Hiermee worden 58.787 bedrijven gerepresenteerd. Bron: Informatienet.	

2.2 Volksverzekeringen en sociale voorzieningen

Volksverzekeringen (ook wel algemene verzekeringen genoemd) en sociale voorzieningen gelden voor iedere ingezetene in Nederland en enkele andere categorieën, bijvoorbeeld niet-ingezetenen die in Nederland werknemer zijn. Deze categorieën kunnen worden aangemerkt als 'verzekerden'. De hoogte van de uitkering is niet gekoppeld aan het laatst verdiende loon.

De volksverzekeringen zijn opgenomen in de volgende (algemene) wetten:

- *Algemene Ouderdomswet (AOW)*
als oudedagsvoorziening ontvangt iedere inwoner van Nederland op 65-jarige leeftijd AOW-uitkering;
- *Algemene nabestaandenwet (Anw)*
deze wet geeft de weduwe of weduwnaar van de verzekerde het recht op een uitkering;
- *Algemene Kinderbijslagwet (AKW)*
deze wet geeft een financiële tegemoetkoming aan iedere verzekerde die kinderen verzorgt en opvoedt;
- *Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ)*
deze wet verzekert de bevolking tegen het risico van bijzondere ziektekosten. Dit zijn risico's die niet via een zorgverzekering gedekt zijn, zoals een verblijf in een verpleeghuis of instelling voor gehandicapten en bijvoorbeeld preventieve zorg.

De AWBZ, AOW en Anw worden gefinancierd uit de premies voor volksverzekeringen. Voor werknemers worden premies ingehouden op het loon. Niet-werknemers ontvangen een aanslag over hun inkomen. De kosten voor de uit-

voering van de AKW, de kinderbijslag, komen geheel ten laste van de algemene middelen van het Rijk.

Als laatste vangnet gelden de sociale voorzieningen:

- *wet Werk en Bijstand (WWB)*, de opvolger van de Algemene Bijstandswet (ABW) per 1 januari 2004. De uitvoering wordt geheel uit de algemene middelen betaald;
- in de *wet Maatschappelijke Ondersteuning (WMO)* is de ondersteuning van voorzieningen om zelfredzaamheid en mobiliteit van zieken en gehandicapten te bevorderen geregeld. De uitvoering van de WMO wordt deels betaald uit de premies voor de AWBZ en deels uit algemene middelen.

In de uitvoering van de WWB wordt onderscheid gemaakt tussen zelfstandigen en werknemers (zie hierna in paragraaf 2.4.3). Bij de andere volksverzekeringen en sociale voorzieningen is dat niet het geval.

De per 1 januari 2006 ingevoerde Zorgverzekeringswet (ZVW) is weliswaar geen volksverzekering of voorziening, maar verplicht wel iedereen om een basisverzekering voor ziekte af te sluiten. Voor zelfstandigen vervangt deze wet de Ziektenfondswet Zelfstandigen, die sinds 2000 van kracht was en gold voor zelfstandigen onder een bepaalde inkomensgrens. De invoering van de ZVW heeft voor zelfstandigen financiële consequenties gehad, omdat zij in de nieuwe situatie zowel de nominale premie als een inkomensafhankelijke premie betalen (FNV Pers, 2007). Dit geldt overigens ook voor de dga's (Folkering en De Jong, 2007).

2.3 Voorzieningen voor werknemers

Werknemersverzekeringen worden door henzelf, maar vooral ook door werkgevers betaald uit de premies en zijn opgenomen in verschillende wetten. De werknemersverzekeringen gaan uit van het loondervingbeginsel: in geval van ziekte of werkloosheid wordt een percentage van het loon genoten (Algra, 1995). Er wordt onderscheid gemaakt tussen ziekte en arbeidsongeschiktheid. Ziekte is gedefinieerd als verzuim gedurende minder dan 1 jaar. Arbeidsongeschiktheid is gedefinieerd als verzuim langer dan 1 jaar (Oude Vrielink et al., 2001).

- *Ziektewet (ZW)*

werknemers die door ziekte en/of arbeidsongeschiktheid niet in staat zijn werkzaamheden te verrichten, krijgen gedurende de eerste twee jaar maximaal 170% van het volledige loon over twee jaar doorbetaald;

- *Wet Werk en Inkomen naar Arbeidsvermogen (Wet WIA), de opvolger van de WAO, Wet Arbeidsongeschiktheidsverzekering*
de wet bestaat uit twee regelingen: mensen die écht niet meer kunnen werken en duurzaam arbeidsongeschikt zijn, krijgen een uitkering van de overheid en vallen onder de IVA (Inkomensvoorziening volledig arbeidsongeschikten). Mensen die nog wel gedeeltelijk kunnen werken, vallen onder de WGA (Werkhervattingsregeling Gedeeltelijk Arbeidsgeschikten). Hun inkomen is (deels) afhankelijk van de mate waarin ze werken;
- *Werkeloosheidswet (WW)*
onder bepaalde voorwaarden heeft de werknemer recht op een uitkering bij werkloosheid. De uitkering is afhankelijk van het arbeidsverleden. De Wet inkomensvoorziening oudere en gedeeltelijk arbeidsongeschikte werkloze werknemers (IOAW) is een inkomensvoorziening voor oudere werkloze werknemers. Zij kunnen in aanmerking komen voor een IOAW-uitkering als de uitkering op basis van de Werkloosheidswet (WW) is afgelopen. De IOAW-uitkering is een aanvulling op het (gezins)inkomen tot bijstandsniveau;
- *Wet Arbeid en Zorg (WAZO)*
hierin wordt het recht op verschillende soorten verlof¹ geregeld;
- *De Toeslagenwet (TW)*
deze wet vult een aantal sociale uitkeringen (op grond van bijvoorbeeld de Ziektewet, WW, WIA, WAO, Waz) aan tot aan het sociaal minimum, wanneer het totale (gezins)inkomen onder het sociaal minimum ligt.

Pensioen

Een werkgever heeft geen verplichting om een pensioen voor werknemers te realiseren, tenzij het een bedrijf toebehoort aan bedrijfstak waarvoor een pensioenregeling geldt. In 12% van de bedrijven, die niet onder een cao vallen, dus de veelal kleinere bedrijven, blijft het regelen van een pensioen door de werkgever achterwege (Bangma, 2006). Wel is het zo dat een werkgever die een pensioentoezegging doet, in de regel verplicht is het pensioen onder te brengen bij een bedrijfstakfonds, een ondernemingspensioenfonds of een verzekeringsmaatschappij (Kastelein et al., 2006).

Iedereen die bij een agrarische onderneming werkt en 21 jaar of ouder is, neemt verplicht deel aan de pensioenregeling van het Bedrijfspensioenfonds voor de Landbouw (BPL) (www.colland.nl). Daarnaast bestaat het verplicht ge-

¹ Zwangerschapsverlof, bevallingsverlof, adoptie- en pleegzorgverlof, calamiteitenverlof, kort zorgverlof, levensloop, baanonderbreking, ouderschapsverlof enzovoort. Zie ook paragraaf 2.4.4.

steld bedrijfstakpensioenfondsen voor de agrarische en voedselvoorzieningshandel. Beide kennen de mogelijkheid van vrijwillige voortzetting bij de overstap naar zelfstandig ondernemerschap. Elke werknemer kan zich daarbovenop bijverzekeren voor aanvullend pensioen of nabestaanden pensioen (zie ook paragraaf 2.4.2).

Tot 1 januari 2008 was het verplicht de premies voor lijfrente bij een verzekeraar onder te brengen. Gezien de hoge kosten die verzekeraars in rekening plegen te brengen en de geringe transparantie van de lijfrenteproducten, heeft de politiek besloten dat ook banken een dergelijk fiscaal product op de markt mogen brengen (zie kader Wet Banksparen).

Wet Banksparen

Sinds 1 januari 2008 is de Wet Banksparen van kracht en is het ook mogelijk fiscaal gunstig te sparen of te beleggen bij banken voor de inkomensvoorziening op de ouderdag. Hiermee is het monopolie van verzekeraars voor het aanbieden van deze producten doorbroken.

Fiscale regelingen voor levensloop, verlof en zorg

Een aantal bijdragen in de sociale sfeer is geregeld via de belastingen. Het betreft de levensloopregeling, de regeling voor kinderopvang en ook bijdragen voor scholing. De huidige levensloopregeling is alleen voor werknemers en geeft het recht op fiscaal gefaciliteerd sparen voor verlof.

Met de invoering van de verplichte werkgeversbijdrage van 1 januari 2007 hebben werknemers en zelfstandigen dezelfde regeling voor kinderopvang-toeslag.

2.4 Inkomensvoorzieningen voor ondernemers

2.4.1 Ziekte, arbeidsongeschiktheid en zwangerschapsverlof

In tegenstelling tot werknemers die in geval van ziekte en arbeidsongeschiktheid een uitkering ontvangen in het kader van de ZW/WIA, kennen ondernemers geen wettelijke uitkering. Tot augustus 2004 waren zelfstandigen verplicht verzekerd voor arbeidsongeschiktheid via de WAZ (Wet arbeidsongeschiktheidsvoorziening zelfstandigen van 1998). Deze wet is op verzoek van zelfstandigen afgeschaft (Tweede Kamer, 2007b) en bood een uitkering van maximaal 70% van het minimumloon na een wachttijd van 52 weken. Afschaffing van de WAZ betekent dat

er geen nieuwe uitkeringen meer kunnen plaatsvinden. Een zelfstandige die voor augustus 2004 in de WAZ zat en er nog steeds in zit, kan bij gelijkblijvende omstandigheden tot zijn 65e een WAZ-uitkering blijven genieten.

Met de invoering van de WAZO in 2001 is de zwangerschapsuitkering voor zelfstandigen uit de WAZ gehaald en opgenomen in de WAZO. Met het 'afschaffen' van de WAZ verdween ook de publieke regeling voor een zwangerschaps- en bevallingsuitkering bij zelfstandigen uit de WAZO. De ontstane ongelijkheid tussen zelfstandigen en werknemers is per 4 juni 2008 gerepareerd voor vrouwelijke zelfstandigen door de Zelfstandig en Zwanger-regeling (ZeZ-regeling). Deze geeft het recht op een zwangerschaps- en bevallingsuitkering gedurende 16 weken en bedraagt maximaal het wettelijke minimumloon. Vóór deze datum had een groot aantal verzekeraars een extra dekking ontwikkeld bij de arbeidsongeschiktheidsverzekering, die voorziet in een uitkering tijdens een normaal verlopend zwangerschaps- en bevallingsverlof. De meeste verzekeraars boden deze extra dekking zonder daarvoor extra premie te vragen. Wel golden doorgaans beperkende voorwaarden, zoals het hanteren van een wachttijd van een bepaalde periode (bijvoorbeeld twee jaar verzekerd zijn voordat je een kind krijgt). Op de verlofuitkering door de verzekering werd ten tijde van uitkering via de WAZO (voor augustus 2004) het bedrag in mindering gebracht dat de zelfstandige wegens zwangerschap van de WAZO ontving. De meeste verzekeraars hebben besloten om deze aftrekregeling niet meer opnieuw in te voeren. Dit betekent dat huidige ondernemers met een AOV een extra uitkering bovenop de ZeZ-regeling ontvangen, omdat noch de ZeZ noch de verzekeraar rekening houdt met andere uitkeringen.

Ondernemers zijn dus van de private markt afhankelijk voor verzekeringen voor inkomensdalingen ten gevolge van ziekte en arbeidsongeschiktheid. De particuliere arbeidsongeschiktheidsverzekering gaat uit van twee verschillende rubrieken. Rubriek A dekt het eerstejaarsrisico en rubriek B omvat dekking voor het risico van de jaren na het eerste jaar (Verbond van Verzekeraars, 2007). Een verzekerde kan in principe zelf bepalen hoe hoog het bedrag is dat hij wil verzekeren. Een arbeidsongeschiktheidsverzekering geeft een periodieke uitkering bij arbeidsongeschiktheid als gevolg van ongeval of ziekte tot maximaal 65 jaar. De hoogte van de te betalen premie is afhankelijk van een aantal factoren, zoals het verzekerd bedrag, de wachttijd, de leeftijd bij aanvang, de gekozen eindleeftijd en het beroep (Brouwer en Zwinkels, 2006). Bij het afsluiten van de verzekering zal de ondernemer te maken krijgen met het acceptatiebeleid van de verzekeringsmaatschappij. Dit kan leiden tot afwijkende polisvoorwaarden, wanneer het risico op arbeidsongeschiktheid bijvoorbeeld relatief hoog wordt

ingeschat door de verzekeraar. De betaalde premie is fiscaal aftrekbaar voor de inkomstenbelasting.

Het Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen (UWV) heeft een toelatingsplicht voor startende zelfstandigen, die kunnen aantonen een jaar direct voorafgaand aan de melding verplicht verzekerd te zijn geweest voor de Ziekte-wet. Ook zijn er regelingen voor zelfstandigen die gedeeltelijk in loondienst zijn. In deze gevallen is sprake van een vrijwillige WIA-verzekering.

Omdat particuliere verzekeraars ook een commercieel belang hebben, zag de regering in dat niet iedereen zich makkelijk zou kunnen verzekeren. Daarom is er op verzoek van de overheid door het Verbond van Verzekeraars een vangnetregeling tot stand gebracht. Deze is bedoeld voor personen die, bijvoorbeeld om medische redenen, geweigerd worden door particuliere verzekeraars of een zeer hoge premie zouden moeten betalen. Binnen drie maanden na de start van een bedrijf moet men daarvoor een particuliere arbeidsongeschiktheidsverzekering aanvragen om gebruik te kunnen maken van deze regeling. Naast de zelfstandigen met een verhoogd gezondheidsrisico kunnen ook zelfstandigen met een WAZ-uitkering die bij een herbeoordeling volledig arbeidsongeschikt worden verklaard, van de regeling gebruik maken.

De alternatieve verzekering, die als vangnet wordt aangeboden, kent een premie die overeenkwam met de maximale premie van de WAZ, een nettopremie voor voltijders tussen de 2.000 en 2.500 euro per jaar en afhankelijk van de beroepsklasse. De uitkering bedraagt maximaal 11.500 euro per jaar. Als voorwaarden geldt een wachttijd van twee jaar en alleen volledige en duurzame arbeidsongeschikt (Brouwer en Zwinkels, 2006).

Omdat de helft van de ondernemers niet verzekerd is tegen arbeidsongeschiktheid en lang niet alle ondernemers bekend zijn met de vangnetregeling (Bond van Verzekeraars, 2007) zijn de ministeries van SZW en Economische Zaken en het Verbond van Verzekeraars onlangs een voorlichtingscampagne gestart om ondernemers te informeren over de risico's die zij lopen wanneer zij arbeidsongeschikt worden en niet verzekerd zijn. De voorlichtingscampagne over de vangnetregeling (Bond van verzekeraars, 2007) is in samenwerking met FNV Zelfstandigen, PZO en CNV Zelfstandigen opgezet. De campagne wijst op de mogelijkheid voor onverzekerden om zich tussen 1 november 2008 en 1 februari 2009 alsnog te verzekeren. Als zij in deze periode worden geweigerd voor een reguliere verzekering kunnen zij zich bij de betreffende verzekeraar melden voor de vangnetregeling. Voor startende ondernemers is de vangnetverzekering ook na 1 februari 2009 toegankelijk (Ministerie van SZW, 2008). Daarnaast is de vangnetregeling ruimer gemaakt: een wachttijd van 1 jaar in

plaats van twee jaar en nu is ook partiële arbeidsongeschiktheid gedekt; deze was voorheen alleen bij algehele en blijvende arbeidsongeschiktheid.

Onlangs bleek nogmaals dat het kabinet van mening is dat zelfstandigen een eigen verantwoordelijkheid hebben als het gaat om veiligheid en gezondheid. Het ziet geen reden om te komen met nieuwe verplichte verzekeringen voor deze groep. Het kabinet komt tot zijn standpunt naar aanleiding van een onderzoek dat uitwijst dat 95% van de zelfstandigen zonder personeel, vrijwillig en bewust kiest voor het ondernemerschap (Tweede Kamer, 31 311, 2008).

Agrarische bedrijfsverzorging

Ook agrarische ondernemers moeten zelf regelingen treffen voor arbeidsongeschiktheid en zijn voor een verzekering afhankelijk van de particuliere markt. Daarnaast zijn de Agrarische Bedrijfsverzorgingsdiensten (AB's) actief. De oorspronkelijke doelstelling van deze AB's was te zorgen voor continuïteit op het agrarisch bedrijf in geval van ziekte van de ondernemer. Met het lidmaatschap¹ van de AB is de ondernemer bij ziekte twee jaar lang verzekerd van hulp door gekwalificeerde medewerkers. Het aantal uren ziektehelp kan de ondernemer zelf vaststellen en is afhankelijk van een aantal factoren:

- de hoeveelheid arbeid die per week nodig is;
- de mate waarin de ondernemer kiest voor zekerheid of juist voor het lopen van meer risico;
- de financiële situatie, hoeveel de ondernemer financieel op kan brengen tijdens ziekte;
- overige bedrijfsspecifieke kenmerken. Een ééngezinsbedrijf zal eerder behoefte hebben aan ziektehelp dan bedrijven met veel werknemers in loondienst.

Op basis van deze factoren kiest de ondernemer voor een passende 'uren- en tariefgroep'. Deze groepen bepalen hoeveel uren arbeid de ondernemer tegen welk gereduceerd tarief af kan nemen in het geval van ziekte. Deze reductieregeling geeft recht op vervangende arbeid gedurende één jaar. Is de ondernemer langer dan één jaar ziek, dan komt de deelnemer aan de reductieregeling in aanmerking voor de Verlengde Reductieregeling (VRR). De tarieven voor de VRR zijn

¹ Bij AB Oost bijvoorbeeld kan het lidmaatschap bestaan uit een *basislidmaatschap*, dat recht geeft op ziektehelp tegen het ledentarief, of een *deelnemerschap*, waarmee men zich verzekert voor een overeen te komen aantal uren ziektehelp tegen een tarief dat afhankelijk is van de betaalde premie. Daarnaast kan men zich bij een AB kosteloos laten registreren. Eventuele ziektehelp wordt in dat geval afgerekend volgens het markt-tarief.

iets hoger dan bij de eerstejaarsreductie, maar zijn nog steeds sterk gereduceerd. Wel is voor deelname aan de VRR een arbeidskundig onderzoek naar de mate van arbeidsongeschiktheid op het eigen bedrijf noodzakelijk.

Een agrarische ondernemer kan er dus voor kiezen zich niet voor arbeidsongeschiktheid te verzekeren, maar wel lid te zijn van een AB of omgekeerd zich wel te verzekeren tegen arbeidsongeschiktheid en de AB tegen markttaarif af te rekenen. Ook kan een mix van beide een optie zijn. Een probleem is dat veel ondernemers ten onrechte denken dat een arbeidsongeschiktheidsverzekering voldoende is om aanspraak te maken op de inzet van de AB (persoonlijke mededeling). De arbeidsongeschiktheidsverzekering vergoedt wel de financiële schade in geval van ziekte, maar het arbeidsprobleem wordt er niet mee opgelost.

Agrarische Bedrijfsverzorgingsdiensten

Er zijn vijf regionale Agrarische Bedrijfsverzorgingsdiensten: AB Noord-West, AB Oost, AB Zeeland, AB Brabant en AB Limburg. Verspreid over het land zijn er zo'n 40 vestigingen, met 4.000 vaste medewerkers, 10.000 tijdelijke krachten en een omzet van 200 miljoen euro per jaar. LCB is het landelijk contactorgaan van de diensten en aanspreekpunt voor cao-besprekingen. Samen vormen de Agrarische Bedrijfsverzorgingsdiensten één van de grootste personeelsorganisaties van het land. De kracht van AB's is snelle en 24-uurslevering van goed gekwalificeerde en gemotiveerde medewerkers.

Het takenpakket is in de loop der jaren uitgebreid met sectorspecifieke werkzaamheden (zoals klauwverzorging, pluimveevangen, aardappelselectie, gewasbescherming, zomersnoei en biggen afspenen). Naast tijdelijke arbeidskrachten voor specialistische werkzaamheden, doen agrariërs tegenwoordig ook een beroep op AB voor vaste medewerkers. AB-Oost bijvoorbeeld heeft ook een eigen bouwbedrijf en een biedt een verzekeringsproduct voor ziekte en verzuim van personeel in bedrijven.

2.4.2 Pensioen

In de pensioenopbouw van werknemers en ondernemers worden drie pijlers onderscheiden voor fiscaal gefaciliteerde pensioenopbouw. De AOW-uitkering wordt als volksverzekering ook wel de eerste pijler genoemd van het stelsel voor de ouderdomsvoorziening.

Werknemers kunnen daarnaast veelal via pensioentoezeggingen van de werkgever een collectief aanvullend pensioen opbouwen. Dit is de tweede pijler. De premie voor een tweedepijlerpensioen voor werknemers bedraagt gemiddeld 20% van het brutoloon. Voor werknemers geldt dat hun pensioenpremie door-

gaans door de werkgever wordt afgedragen. Daarbij is gewoonlijk ook sprake van een werkgeversdeel. Dit deel is niet zichtbaar, maar maakt wel een aanzienlijk onderdeel uit van de totale premie-inleg voor pensioenopbouw (Tweede Kamer 29 843, 2007). Voor alle ondernemers, die voorheen als werknemer deelnamen aan een pensioenregeling, bestaat er in de tweede pijler de mogelijkheid van vrijwillige voortzetting van die deelname.

Voor sommige ondernemers geldt de verplichte aansluiting bij een bedrijfstakpensioenfonds. Hiervan is gebruik gemaakt door de schildersector (werknemers, maar ook ondernemers met en zonder personeel) en een aantal medische beroepsgroepen en beroepsgroepen als het loodswezen en kunstenaars (Tweede Kamer 29 843, 2007). Voor agrarische ondernemers bestaat geen verplichte collectieve regeling.

In de derde pijler hebben ondernemers, net als andere belastingplichtigen (inclusief werknemers) toegang tot de lijfrentefaciliteiten. Sinds 1 januari 2008 is het aanbieden van producten hiervoor ook opengesteld voor banken (zie Wet Banksparen in paragraaf 2.3).

Voor ondernemers zijn de premielasten voor pensioen direct zichtbaar, omdat zij deze volledig zelf dienen te betalen; bij ondernemers zijn werkgever en werknemer als het ware in een persoon verenigd. De premies zijn wel fiscaal gefaciliteerd en aftrekbaar voor de belasting (Tweede Kamer 29 843, 2007).

Bangma (2006) maakt een onderscheid tussen een dga en zelfstandige, omdat de mogelijkheden voor pensioenopbouw voor hen sterk verschillen. Een dga heeft onder bepaalde voorwaarden de mogelijkheid om zijn pensioen in eigen beheer te houden (mits hij geen verplichting heeft tot deelname in het bedrijfstakpensioen of beroepspensioenregeling) of onder te brengen in een aparte bv. Een zelfstandige kan geen pensioen in eigen beheer opbouwen, maar kan wel pensioen opbouwen via storting bij een verzekeraar, via beleggingen bij de bank, de (fiscale) oudedagsreserve of op een andere wijze.

Kastelein et al. (2006) onderscheiden naast de zelfstandige en dga ook een belastingplichtige die volledig afhankelijk is van het lijfrenteregime. Dit is bijvoorbeeld een werknemer zonder pensioentoezegging, een freelancer of een ondernemer die zijn onderneming verhuurt, commanditaire vennoot is of niet voldoet aan het urencriterium.

Ondernemers die vallen onder de Wet Inkomstenbelasting (Wet IB) hebben in de derde pijler bovendien de mogelijkheid om door middel van de fiscale oudedagsreserve (FOR) fiscaal gefaciliteerd een oudedagsvoorziening op te bouwen zonder dat het geld tijdens de opbouwperiode de eigen onderneming hoeft te verlaten. De FOR is in 1973 ingevoerd en in 1998 en in 2001 (met de Wet IB)

zijn er belangrijke wijzigingen geweest. Sinds 1998 moet aan het urencriterium (minimaal 1.225 uur, zie paragraaf 2.1) worden voldaan en bij aanvang van het kalenderjaar mag men de leeftijd van 65 nog niet bereikt hebben. De regeling houdt in dat 12% van de winst afgetrokken kan worden ten behoeve van de FOR tot een zeker maximumbedrag (11.396 euro in 2008). De oudedagsreserve is een fiscale faciliteit met een dubbel doel. De faciliteit komt neer op belastinguitstel. In verliesjaren kan dus ook niet gedoteerd worden. Door dit uitstel heeft de ondernemer meer financiële ruimte om in zijn bedrijf te investeren. Anderzijds is de oudedagsreserve een oudedagsvoorziening. Bedenk echter dat van uitstel geen afstel komt.

Met de Wet IB 2001 is ingevoerd dat de toevoeging van de oudedagsreserve niet langer op het IB-formulier staat, maar het verplicht is de oudedagsreserve op de balans op te nemen. Sinds 2001 wordt ook niet langer gesproken van FOR maar van oudedagsreserve. Bij het stoppen van de werkzaamheden moet over het opgebouwde bedrag nog wel worden afgerekend met de fiscus. Dit betekent dat voldoende liquiditeiten aanwezig moeten zijn (Vroonhof et al., 2005). Afrekenen gebeurt op moment van opname van de oudedagsreserve. Ook kan de ondernemer ervoor kiezen om de oudedagsreserve om te zetten in lijfrente-uitkeringen¹, welke vervolgens belast zijn voor de inkomstenbelasting.

Naast de fiscaal gefaciliteerde mogelijkheden tot pensioenopbouw hebben ondernemers overigens nog andere mogelijkheden om te voorzien in hun pensioen, zoals het verkopen van het eigen bedrijf. Het rekenen op de waardevermeerdering van het bedrijf als pensioen wordt ook wel aangeduid als de 'vierde pijler'. IB-ondernemers kunnen de belastingheffing over de stakingswinst desgewenst tot een bepaald maximumbedrag uitstellen door het bedingen van een lijfrente (Tweede Kamer 29 843, 2007).

Het Kabinet heeft geconcludeerd dat zelfstandigen binnen het huidige stelsel verschillende mogelijkheden hebben voor pensioenopbouw (in de tweede en derde pijler) en dat om die reden nadere overheidsmaatregelen niet direct geboden zijn (Tweede Kamer, 2007b). Wel zou het zelfstandigen ontbreken aan pensioenbewustzijn en op dit terrein spelen de organisaties van zelfstandigen een rol.

¹ Lijfrente is een van het leven afhankelijke periodieke uitkering, op eigen initiatief getroffen en die niet diensthoudt met een dienstbetrekking.

2.4.3 Laag inkomen

Een werknemer draagt WW-premies af (tot 1 januari 2009) en bij ontslag ontvangt de werknemer een uitkering. Een zelfstandige kan niet ontslagen worden, maar kan wel voor perioden van onvoldoende werk of inkomsten komen te staan. Het blijkt in de praktijk lastig om bij een particuliere verzekeraar een verzekering af te sluiten voor aanvulling van inkomen voor een periode van onvoldoende werk (Hessels en Vroonhof, 2003b). Voor ondernemers bestaan wel specifieke wettelijke regelingen in de bijstandssfeer, die opgenomen zijn in de Wet Werk en Bijstand. Dit houdt dus in dat de uitvoering van de regelingen wordt bekostigd uit de algemene middelen van het Rijk.

Dit zijn:

- *Bbz, het Besluit bijstandverlening zelfstandigen 2004*
de regeling beoogt zelfstandigen met levensvatbare bedrijven, die niet door normale financieringsmogelijkheden bij de bank of het Borgstellingsfonds geholpen kunnen worden in tijdelijke financiële moeilijkheden in staat te stellen hun werkzaamheden voort te zetten. De bijstand voorziet in een periodieke uitkering voor levensonderhoud of in de vorm van bedrijfskapitaal;
- *IOAZ, Wet inkomensvoorziening oudere en gedeeltelijk arbeidsongeschikte gewezen zelfstandigen*
deze regeling is bedoeld voor oudere zelfstandigen tussen de 55 en 65 jaar, die hun bedrijf na hun 55e verjaardag hebben beëindigd. Per 1 januari 2006 is gedeeltelijke arbeidsongeschiktheid geen grond meer voor een IOAZ-uitkering.

Op grond van de Bbz kunnen zelfstandigen bij de gemeente een verzoek indienen tot aanvraag van een periodieke uitkering om het inkomen een jaar aan te vullen tot de bijstandsnorm met de mogelijkheid van verlenging met maximaal twee jaar bij omstandigheden van externe aard (Hessels en Vroonhof, 2003). Er gelden voor startende, gevestigde en oudere zelfstandigen bijzondere bepalingen. Voor startende ondernemers en ondernemers met tijdelijke problemen geldt dat het bedrijf levensvatbaar moet zijn, en dat aan eventuele vestigingseisen en aan het urencriterium is voldaan. Ook vindt een vermogenstoets plaats (Folkeringa en De Jong, 2007).

Het bezit van eigen vermogen staat een Bbz-uitkering in principe niet in de weg, maar gemeenten kennen geen Bbz-uitkering toe als de ondernemer dankzij aanwezig eigen vermogen een lening bij een bank kan afsluiten. Als het eigen vermogen een bepaalde grens (165.000 euro in 2008) te boven gaat, verstrekt

de gemeente de bijstand als lening. In de agrarische sector zal dit veelvuldig voorkomen. De te betalen rente volgt het niveau van de banken.

Onder eigen vermogen wordt verstaan: de waarde van bezittingen, verminderd met de waarde van de schulden. Opgebouwde pensioenen door middel van lijfrentes, koopsompolissen (derdepijlerpensioen) worden aangemerkt als voorliggende voorzieningen en moeten formeel worden afgekocht en tellen mee als eigen vermogen. Opgebouwde pensioenen door werknemers bij een pensioenfonds (twedepijlerpensioen) blijven bij een beroep op bijstand in de Wet Werk en Bijstand wel buiten beschouwing bij de vermogenstoets. Bijstandsverlening is een algemene, aanvullende inkomensvoorziening voor personen die niet zelfstandig in de kosten van levensonderhoud kunnen voorzien. Daarom acht het kabinet het gerechtvaardigd deze vermogenscomponent bij de zelfstandige ondernemer niet buiten beschouwing te laten (Tweede Kamer 30 545, 2008). Er zijn gevallen waarin het 'opeten' van de oudedagsvoorziening, gelet op alle omstandigheden, niet redelijk is. Dan bestaat op gemeenteniveau via het individualiseringsbeginsel de mogelijkheid om opgebouwde pensioenen door middel van lijfrente, koopsompolissen (derdepijlerpensioen) voor de beoordeling van het recht op bijstand geheel of gedeeltelijk buiten beschouwing te laten (Tweede Kamer 30 545, 2008).

Als het voortbestaan van een levensvatbaar bedrijf in gevaar komt, kan er dringend behoefte zijn aan bedrijfskapitaal. Bedrijfskapitaal wordt op grond van de Bbz vertrekt tot een maximum van 173.000 euro (in 2008) in de vorm van een rentedragende lening. De rente volgt het niveau van de banken. De lening moet in tien jaar zijn terugbetaald.

Vooraf in kleinere gemeenten kan het ontbreken aan deskundigheid of personeel om uitkeringen toe te kennen (Doeze Jager, persoonlijke mededeling, 2007).

De IOAZ vult het eigen inkomen aan tot bijstandsniveau. Het verschil met de 'gewone' bijstandsuitkering is de mogelijkheid van het hebben van een vermogen (algemene vermogensvrijlating in 2008 van 117.000 euro). Het vermogen boven dit bedrag wordt geacht jaarlijks 4% inkomsten op te leveren die in mindering wordt gebracht op de uitkering. Voor mensen die een IOAZ-uitkering krijgen en een pensioentekort hebben, wordt een bedrag tot maximaal 111.000 euro in 2008 ten behoeve van aanvullende pensioenvoorzieningen (lijfrente- en koopsompolissen) buiten beschouwing gelaten. Om in aanmerking te komen voor de uitkering geldt dat men onder andere minstens drie jaar daarvoor een laag inkomen heeft gehad en men 10 jaar tevoren gewerkt heeft, waarvan ten minste de laatste drie jaar als zelfstandige en men moet voldoen aan het uren-criterium. De IOAZ-uitkering wordt uitgevoerd door de gemeenten.

In het geval van grote inkomensschommelingen tussen jaren bestaat de kans dat er relatief meer belasting als gevolg van progressieve tarieven wordt betaald. Om de gevolgen hiervan te beperken kunnen ondernemers en werknemers een beroep doen op de 'middelingregeling' van de Belastingdienst. De regeling telt het inkomen van drie aaneengesloten jaren op en deelt dat door drie. Over dat bedrag wordt dan belasting geheven. De belastingbetaler moet zelf het initiatief nemen om het voordeel binnen te halen.

2.4.4 Levensloop, verlof en zorg

Voor werknemers bestaan er diverse verlofregelingen: zwangerschaps- en bevallingsverlof, kraamverlof, ouderschapsverlof, calamiteitenverlof en ander kort verzuimverlof, langdurend zorgverlof, adoptie- en pleegzorgverlof, palliatief verlof, rouwverlof, scholingsverlof en politiek verlof. Een deel hiervan is door de wetgever geregeld in de WaZo. Daarnaast zijn er door sociale partners in het kader van cao's nog eens afwijkende en aanvullende afspraken gemaakt. Voor een deel van de verlofvormen is geregeld dat loon moet worden doorbetaald, maar ook bestaat de mogelijkheid voor sociale partners om hiervan af te wijken. De tegemoetkoming bij loopbaanonderbreking en de uitkering in geval van zwangerschaps- en bevallingsverlof worden via de sociale verzekeringen gefinancierd.

Uit een evaluatie van de Wet arbeid en zorg (Kamerstukken II, 2004/05, 29 999) blijkt dat in kortdurende zorgsituaties de behoefte aan tijd voor zorg groot is. Werknemers hechten veel belang aan de geboden mogelijkheden om op korte termijn tijdelijk verlof op te kunnen nemen. Hiermee wordt voorkomen dat werknemers moeten stoppen met werken. Voor ondernemers bestaat deze regelingen niet.

De huidige levensloopregeling geeft werknemers daarnaast ook het recht om te sparen voor verlof. De regeling wordt fiscaal ondersteund, waarbij er sprake is van de omkeerregeling: uitstel van belasting en het buiten de vermogensrendementsheffing houden van het opgebouwde levenslooptegoed. In het Coalitieakkoord zijn voornemens opgenomen om de gebruiksmogelijkheden van de huidige levensloop te verbreden richting zelfstandigen. Sociale partners in de agrarische sector hebben vooruitlopend daarop de contouren geschetst voor een Levensloopregeling voor zelfstandigen in de agrarische sector (LeZas). Hier zou de Arbeidsongeschiktheidsverzekering voor Agrarische Zelfstandigen (AVAZ) deel van uit kunnen maken (Ruijs en Janssens, 2005). De afspraken over een verbrede levensloopregeling worden gemaakt in het kader van een nieuw belastingplan. Onlangs is het kabinet tot de conclusie gekomen dat realisatie van de

voornemens op technische gronden niet op een verantwoorde wijze kan worden uitgevoerd. Uitbreiding van de deelname tot niet-werknemers betekent namelijk dat de regeling niet langer in het kader van de loonbelasting kan worden uitgevoerd, maar in de inkomstenbelasting moet worden uitgevoerd. Binnen de uitvoeringsprocessen van de Belastingdienst kan een dergelijke toetsing niet verantwoord worden ingepast (ministerie van SZW, 2008).

Zoals hierboven is aangegeven hebben zelfstandigen met de invoering van de verplichte werkgeversbijdrage van 1 januari 2007 dezelfde regeling voor kinderopvangtoeslag als werknemers.

2.5 Samenvatting en conclusie

In tabel 2.3 worden de verzekeringen en regelingen van de agrarische ondernemers ten opzichte van de werknemer samengevat en vergeleken. De meeste algemene verzekeringen en voorzieningen blijven ongenoemd, omdat zij voor iedere ingezetene in Nederland gelden. Ondernemers moeten zelf regelingen treffen voor ziekte, arbeidsongeschiktheid, het pensioen naast de AOW die de 1e pijler vormt, en verlof (buiten het zwangerschapsverlof). Voor ziekte, arbeidsongeschiktheid en pensioen bestaan regelingen in de private verzekeringsmarkt. De agrarische ondernemers verschillen daarin niet van andere ondernemers. Wel is het zo dat agrarische ondernemers een beroep kunnen doen op de Agrarische Bedrijfsverzorgingsdiensten.

Tabel 2.3		
Overzicht van inkomensvoorzieningen voor werknemers en agrarische ondernemers per thema		
Thema	Werknemer	Zelfstandige
Ziektekosten	Zorgverzekeringswet	Zorgverzekeringswet
Ziekte	Ziektewet (ZW)	Private verzekeringsmarkt
Arbeidsongeschiktheid	Wet Werk en Inkomen naar Arbeidsvermogen (WIA); waaronder IVA en WGA (zie paragraaf 2.3)	Private verzekeringsmarkt en voor agrarische ondernemers: Agrarische Bedrijfsverzorgingsdiensten (AB's)
Zwangerschapsverlof	Wet Arbeid en Zorg	Onderdeel van private arbeidsongeschiktheidsverzekering. Zelfstandig en Zwangerregeling (per 4 juni 2008).
Pensioen (oudedagsvoorziening)	1ste pijler: AOW (algemene verzekering) 2e pijler: vaak via werkgever collectief aanvullend pensioen 3e pijler: lijfrente (individueel aanvullend) 4e pijler: inkomen uit vrij vermogen	1ste pijler: AOW (algemene verzekering) 2e pijler: vrijwillige voortzetting bij een bedrijfstakpensioenfonds 3e pijler: lijfrente en fiscale oudedagsreserve (alleen voor IB-ondernemers) 4e pijler: inkomen uit vrij vermogen
Werkloosheid	Werkloosheidswet (WW) en de sociale voorzieningen Wet Werk en Bijstand (WWB), IOAW en de Toeslagenwet (TW)	Geen regelingen voor zelfstandigen
Laag inkomen	WWB, IOAW, TW	Sociale voorzieningen: Besluit bijstandverlening zelfstandigen (Bbz), Wet inkomensvoorziening oudere en gedeeltelijk arbeidsongeschikte gewezen zelfstandigen (IOAZ).
Levensloop	Levensloopregeling	Geen regelingen voor zelfstandigen
Verlof (niet zwangerschapsverlof)	Wet Arbeid en Zorg (WAZO)	Geen regelingen voor zelfstandigen
Zorg	Kinderopvangtoeslag	Kinderopvangtoeslag

3 Arbeidsongeschiktheid en gebruik van voorzieningen voor arbeidsongeschiktheid

3.1 Inleiding

Arbeidsongeschiktheid kan verstrekkende gevolgen hebben voor het inkomen van ondernemers, maar ondernemers zijn zelf verantwoordelijk om er eventuele regelingen voor te treffen. Agrarische ondernemers moeten hierbij rekening houden met hogere risico's op arbeidsongeschiktheid dan de 'gemiddelde' ondernemer. Drie procent van de agrarische bedrijven heeft met arbeidsongeschiktheid te maken, maar alle bedrijven gemiddeld is het 1,1%. Hierbij baseren we ons op Oude Vrielink et al. (2001), die gevonden hebben dat het absolute aantal arbeidsongeschikten (aantal claims met een duur van langer dan een jaar) in de agrarische sector per 1 januari 1999 op ongeveer 3.100 van de ruim 97.000 agrarische bedrijven ligt. Voor de 'gemiddelde' ondernemer blijkt de kans op arbeidsongeschiktheid (langer dan een jaar ziek) de afgelopen jaren gemiddeld zo rond 1,1% te liggen. Dit laatste blijkt uit cijfers van het Centrum voor Verzekeringsstatistiek en Onderzoek (2006).

Uit de redenen tot verzuim is af te leiden waar agrarische ondernemers mee kampen. De hoofdredenen van ziekteverzuim met een duur van maximaal een jaar, waren letsels ten gevolge van ongevallen (32%), rugaandoeningen (22%) en aandoeningen van de nek, schouder en bovenste ledematen (8%) (Hartman, 2004). Het ziekteverzuim (verzuim korter dan 1 jaar) van agrarische ondernemers met een verzekeringspolis kwam in de periode 1994-2001 uit op 10 claims per jaar per 100 verzekerden, en dat veranderde niet over de jaren. De mate van optreden van ziekteverzuim was het laagst in de akkerbouw en bij de jongste leeftijdscategorie.

In dit hoofdstuk geven we aan wat de verzekeringsgraad voor arbeidsongeschiktheid is en gaan we in op de vraag waarom ondernemers niet verzekerd zijn. Factoren als leeftijd, bedrijfsomvang en inkomen, bedrijfstype en acceptatieproblemen komen daarbij aan de orde. Ook kan een ondernemer het niet nodig achten zich te verzekeren. De analyse heeft mede tot doel om te kijken of er een groep agrarische ondernemers is die zich, ongewild, niet zou kunnen verze-

keren. Voor een aantal gesignaleerde knelpunten als het vergroten van risicobewustzijn en de hoogte van de premie voor een kwetsbare groep agrariërs, tasten we oplossingen af, waarbij ook gekeken is naar het animo voor een terugkeer naar een collectieve regeling voor arbeidsongeschiktheid.

3.2 Feitelijk gebruik: wat is de verzekeringsgraad en de betaalde premie?

Uit de enquête blijkt dat iets meer dan de helft van de agrarische ondernemers (52%) verzekerd is tegen arbeidsongeschiktheid. Ook uit het Informatienet kan de mate van verzekerd zijn afgeleid worden. Figuur 3.1 geeft een beeld over de jaren vanaf 2003. We vinden een hoger aandeel verzekerden (gemiddeld 62% in 2007) in vergelijking met de uitkomsten van de enquête. Dit is mogelijk, omdat de cijfers uit het Informatienet aangeven of er op een onderneming een arbeidsongeschiktheidsverzekering is afgesloten, terwijl in de enquête slechts één ondernemer, het oudste bedrijfshoofd, ondervraagd is. Uit het Informatienet is ook af te leiden dat er tussen de verschillende bedrijfstypen in de agrarische sector geen significantie verschillen zijn in de mate van verzekerd zijn.

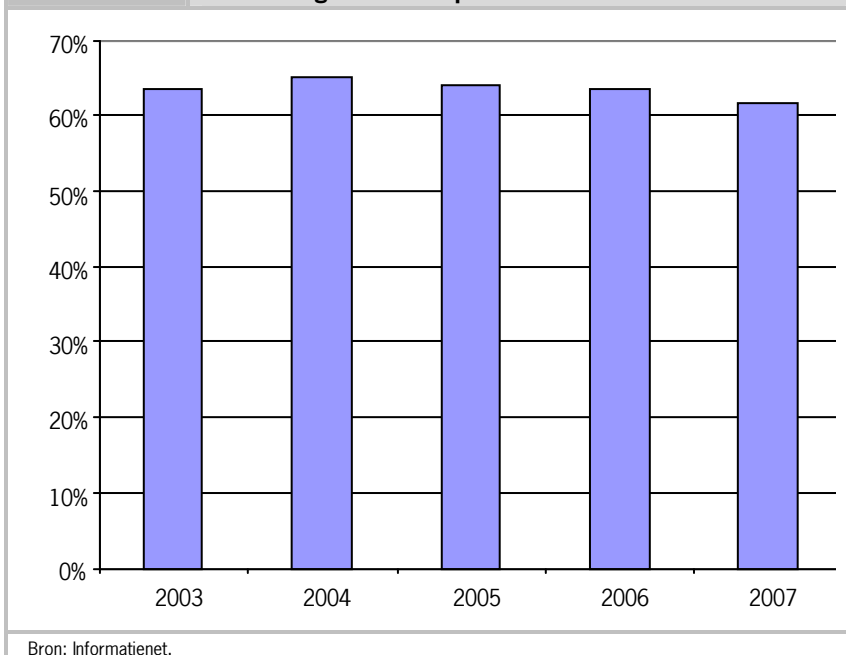
Bij 74% van de arbeidsongeschiktheidsverzekerden is de uitkering gebaseerd op een vast bedrag. In dit geval is sprake van een sommenverzekering waar vooraf afspraken worden gemaakt over de hoogte. In 21% van de gevallen is de uitkering gerelateerd aan het geleden inkomensverlies.

AOV na de afschaffing van de WAZ

Uit figuur 3.1 blijkt dat afschaffing van de WAZ per 1 augustus 2004 niet heeft geresulteerd in een toename van de verzekeringsgraad. Het beeld dat de verzekeringsgraad na 2004 niet is toegenomen wordt door de verzekeringsmarkt en interviews bevestigd. Dit komt omdat ten tijde van de WAZ al veel verzekerden ervoor gekozen hadden om zich extra bij te verzekeren. Het Verbond van Verzekeraars (2007) constateert dan ook dat de voornaamste groei van nieuw verkochte AOV's in het najaar van 2004 kwam van personen die al een aanvullende verzekering hadden en de bestaande polis hebben uitgebreid. Dit verklaart de gelijkblijvende verzekeringsgraad.¹

¹ In opdracht van het ministerie van SZW vindt er een specifieke evaluatie plaats van verzekeren tegen arbeidsongeschiktheid na afschaffing van de WAZ.

Figuur 3.1 Percentage agrarische bedrijven met verzekerden tegen arbeidsongeschiktheid periode 2003-2007

Vergelijking met gegevens uit ander onderzoek

De resultaten van onze enquête bevestigen het beeld dat uit andere onderzoeken naar voren komt, namelijk dat rond de helft van de ondernemers zich verzekert tegen arbeidsongeschiktheid; agrariërs wijken daarin niet af van niet-agrarische ondernemers. Ruijs en Janssens (2005) vinden op basis van een enquête dat 54% van de ondernemers op de agrarische bedrijven verzekerd is. Uit hun onderzoek komt ook naar voren dat begin 2005 slechts 5% van de meewerkende echtgenotes verzekerd is tegen arbeidsongeschiktheid. Er zijn de afgelopen jaren verschillende onderzoeken uitgevoerd naar de mate waarin niet-agrarische zelfstandigen (aanvullend) verzekerd zijn, bijvoorbeeld Brouwer en Zwinkels (2006) en Westhof et al. (2006). Uit meer recent onderzoek van het Verbond van Verzekeraars (2007) komt naar voren dat 47% van de zelfstandigen zich heeft verzekerd tegen arbeidsongeschiktheid.

De AOV en een contract bij de Agrarische Bedrijfsverzorgingsdienst

lets meer dan de helft van de agrarische ondernemers (54%) heeft een contract afgesloten met de Agrarische Bedrijfsverzorgingsdienst (AB). Anders dan misschien verwacht, hebben ondernemers vaak beide afgesloten (zie tabel 3.1). Er is een significant verband tussen verzekeren voor arbeidsongeschiktheid en het hebben van een contract met de AB. Het aandeel ondernemers met een contract met de AB ligt in de veehouderijsectoren boven de 60%. Oudere ondernemers hebben in vergelijking met jongere ondernemers minder vaak een contract met de AB. Is er ook een bedrijfsopvolger aanwezig, dan wordt er nauwelijks een contract afgesloten.

Een verklaring voor het feit dat ondernemers zich voor AOV verzekeren en een contract hebben kan zijn dat ondernemers zich bewust zijn van de risico's en dat er naast een uitkering, die enige tijd op zich laat wachten, ook direct behoefte bestaat aan fysieke arbeidsinzet ter vervanging. Dit geldt met name voor de groep van eenmansbedrijven. Deze bedrijven zijn om de continuïteit van de onderneming niet in gevaar te brengen haast wel genoodzaakt zich bij een AB aan te sluiten en zich, mits financiële middelen beschikbaar zijn, ook te verzekeren. Op een bedrijf met meerdere ondernemers is de noodzaak zich aan te sluiten bij een AB kleiner en blijft het bedrijf inkomen genereren ook wanneer een van de ondernemers tijdelijk arbeidsongeschikt is.

Tabel 3.1	Procentuele relatie tussen een AOV en een contract met de AB		
	Wel verzekerd voor arbeidsongeschiktheid	Niet verzekerd voor arbeidsongeschiktheid	Totaal
Wel contract agrarische bedrijfsverzorging	68	39	54
Niet contract agrarische bedrijfsverzorging	32	61	46

De AOV en betaalde premies

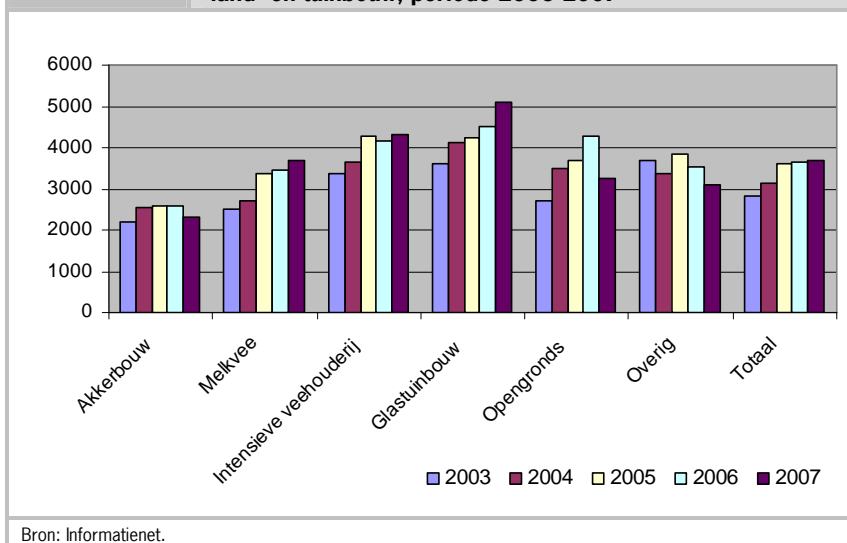
Gemiddeld wordt er in 2007 bijna 3.700 euro per bedrijf aan arbeidsongeschiktheidsverzekeringen betaald (figuur 3.2). Het bedrag dat door verzekerde ondernemers betaald is aan arbeidsongeschiktheidsverzekeringen is de afgelopen jaren toegenomen.

Dit wordt ook uit de interviews bevestigd: door de afschaffing van de WAZ per augustus 2004 heeft de bestaande groep particuliere verzekerden de weg-

gevallen WAZ dekking bijverzekerd. De premie voor een risico in de agrarische sector lijkt 20% of meer hoger dan voor een mkb-er (*persoonlijke mededeling materiedeskundige*). Volgens deze geïnterviewde liggen in het mkb de premies per jaar op 2.000-3.000 euro. Een agrariër zou een hoger risico hebben doordat hij door de aard van de werkzaamheden grotere kans maakt om arbeidsongeschikt te raken en een kleinere kans heeft om te revalideren.

Quote geïnterviewde: 'De WAZ is afgeschaft omdat de premie te hoog werd ervaren voor de geboden dekking.'

Figuur 3.2 Gemiddelde betaalde premie (in euro's) per bedrijf voor arbeidsongeschiktheidsverzekering per sector en totaal land- en tuinbouw, periode 2003-2007

3.3 Achterliggende factoren: waarom een ondernemer wel of niet verzekerd is tegen arbeidsongeschiktheid?

Agrarische ondernemers noemen in de enquête als belangrijkste redenen om verzekerd te zijn tegen arbeidsongeschiktheid, het feit dat de ondernemer hoofdkostwinner is (67%) en het feit dat iedereen risico loopt (55%). Ondernemers vinden niet dat er te weinig mogelijkheden zijn om zich te verzekeren; 70% is van mening is dat er voldoende mogelijkheden zijn. Bij ondernemers die

verzekerd zijn tegen arbeidsongeschiktheid ligt dit percentage wel iets hoger dan bij niet verzekerden. Ook jongere ondernemers (< 45 jaar) zien in vergelijking met de ondernemers tussen de 55 en 65 jaar meer mogelijkheden.

Redenen om niet verzekerd te zijn

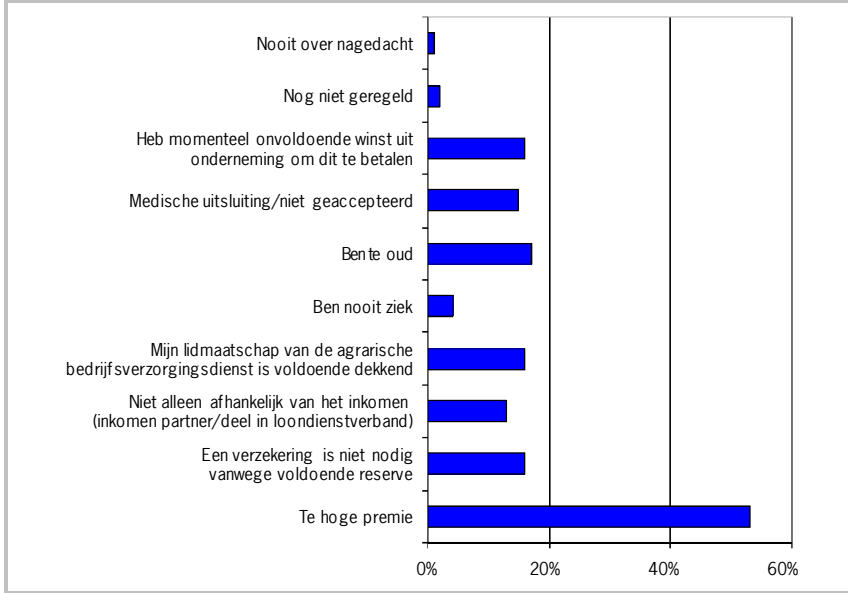
De groep enquêterespondenten die heeft aangegeven niet verzekerd te zijn tegen arbeidsongeschiktheid (48% van de ondernemers) is gevraagd naar de belangrijkste redenen om niet verzekerd te zijn. De belangrijkste reden om zich niet te verzekeren is de te hoge premie (voor 53%).

Dat de hoge kosten van de AOV een belemmering zijn komt ook tot uiting in de reden dat ruim 15% van de ondernemers aangeeft dat er onvoldoende winst uit de onderneming is om het te kunnen betalen. Zie figuur 3.3 voor een overzicht van de andere redenen.

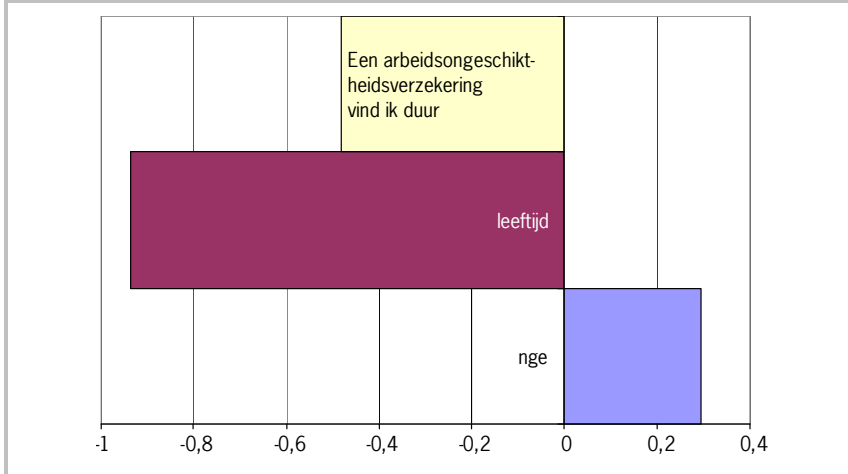
Uit de koppeling tussen de enquête en de gegevens van deze bedrijven in het Informatienet blijkt dat leeftijd de belangrijkste factor is die bepaalt of een bedrijf wel of niet verzekerd is tegen arbeidsongeschiktheid (figuur 3.4). Daarnaast is de reden dat de AOV te duur wordt gevonden een belangrijke verklarende factor en zijn het de kleinere bedrijven die minder vaak verzekerd zijn. De gehanteerde schaal van figuur 3.4 geeft aan dat de leeftijd dus bijna twee keer zo belangrijk is als de hoogte van een arbeidsongeschiktheidsverzekering.

Op grond van wat de ondernemers hebben aangegeven en de factoren die uit de hierboven genoemde koppeling komen, hebben we ervoor gekozen hieronder nader in te gaan op de relatie tussen leeftijd, bedrijfsomvang en inkomen, de hoogte van de premie voor een AOV en de mate van verzekerd zijn te bespreken. Daarnaast gaan we in op de situatie van ondernemers die een AOV niet nodig vinden en ondernemers die moeilijkheden ondervinden bij acceptatie.

Figuur 3.3 Belangrijkste redenen (in %) van het niet-verzekerd zijn voor arbeidsongeschiktheid (meerdere antwoorden mogelijk per respondent)

Figuur 3.4 Significant verklarende factoren voor verzekeren voor arbeidsongeschiktheid

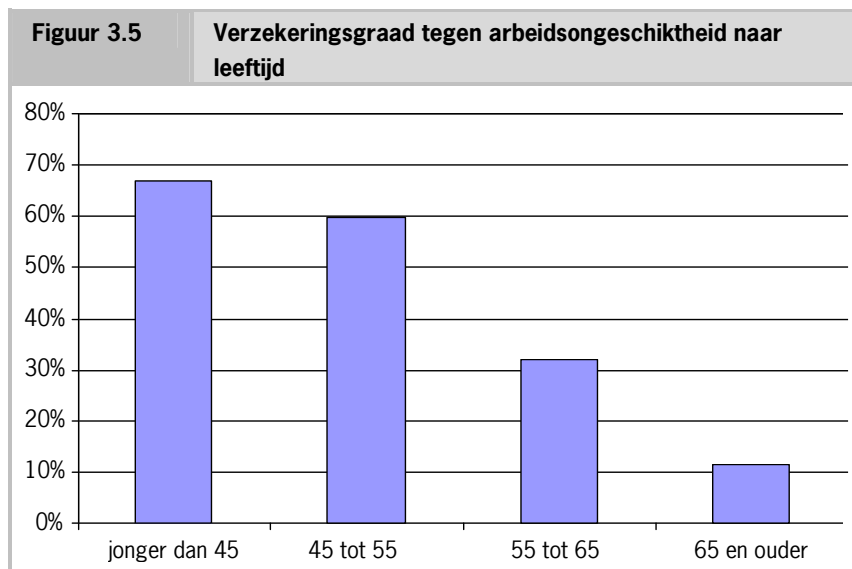

Leeftijd van de ondernemer

Figuur 3.5 geeft op basis van gegevens uit de enquête de mate waarin men wel of niet verzekerd is voor een aantal leeftijdsklassen. Hierbij moet worden aange-tekend dat de meeste verzekeringspolissen worden afgesloten tot een leeftijd van 60. Boven de 65 worden geen dekkingen meer aangeboden, omdat men boven de 65 recht heeft op AOW.

Redenen waarom jongeren meer verzekerd zijn dan oudere ondernemers kunnen zijn:

- jongere ondernemers zijn vaak alleen kostwinner op het bedrijf en lopen dus grotere risico's met betrekking tot de continuïteit van het bedrijf;
- de premie is leeftijdsafhankelijk. Een jongere ondernemer van 20 jaar betaalt circa een kwart van de premie die een 50-jarige voor eenzelfde dekking zou moeten betalen (*persoonlijke mededeling materiedeskundige*);
- bij een bedrijfsovername kan de bank verlangen dat, gezien het grote aandeel vreemd vermogen, de jonge ondernemer zich verzekerd tegen arbeidsongeschiktheid. De premie wordt dan vaak meegefinancierd bij de bedrijfsovernamesom.

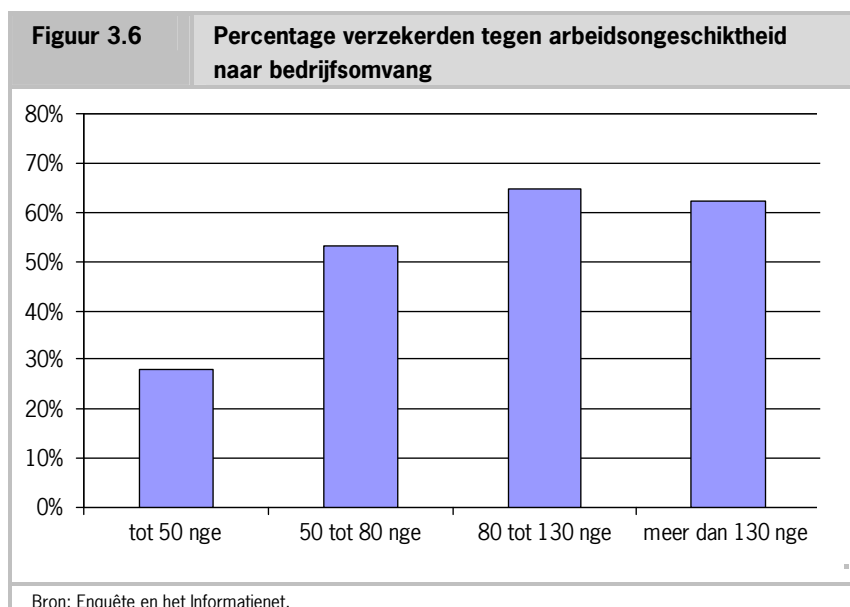

Oudere ondernemers waarbij een bedrijfsopvolger aanwezig is kunnen besluiten, gezien de hoge premie, om de verzekering te beëindigen. De continuïteit van het bedrijf is gewaarborgd door het verzekeren van de beoogde bedrijfsopvolger. Oudere ondernemers zonder opvolger kunnen besluiten de verzekering te beëindigen wanneer ze verwachten voldoende vermogen achter de hand te hebben om de eventuele gevolgen op te kunnen vangen.

Onderzoek van het Verbond van Verzekeraars (2007) laat eveneens zien dat hoe ouder ondernemers worden, hoe groter de kans is dat ze geen AOV hebben afgesloten, dan wel deze hebben beëindigd wegens hun leeftijd.

Bedrijfsomvang en inkomen

Op basis van data uit het Informatienet vinden we dat kleinere ondernemingen zich minder vaak tegen arbeidsongeschiktheid verzekerd hebben (figuur 3.6). De gemiddelde bedrijfsomvang van verzekerden is 138 nge, van niet-verzekerden 95. Dit verschil is significant. Er lijkt zich een omslagpunt voor te doen bij het groter worden van het bedrijf. Het beschreven beeld uit de agrarische sector wordt ook gevonden onder zelfstandigen in het onderzoek van het Verbond van Verzekeraars (2007).

Uit de gegevens van het Informatienet blijkt dat naarmate de inkomens hoger liggen ook het percentage verzekerden stijgt, maar dat er in de statistische analyse *geen* significant verschil aangetoond kan worden tussen verzekerden en de hoogte van het gemiddeld bedrijfsinkomen van de afgelopen drie jaren (zoals ook uit figuur 3.4 is af te leiden). Dit beeld komt overeen met de uitkomsten van de studie van het Verbond van Verzekeraars (2007). In deze studie blijken de hoogte van het inkomen en de afhankelijkheid van het ondernemersinkomen geen relevante aspecten op zichzelf te zijn in verband met het verzekerd zijn, maar een sterke samenhang te vertonen met de verklarende variabele omvang van het bedrijf.

Prijs van de AOV

In de enquête is alle ondernemers, verzekerd of niet, gevraagd wat men vindt van de prijs van de AOV. De overgrote meerderheid van de respondenten (89%) vindt een AOV duur. Hierbij is er een significant verband met de leeftijd van de ondernemers. Met name jonge ondernemers vinden de premie te hoog. Binnen de groep niet-verzekerden is het aandeel dat de AOV duur vindt significant groter dan binnen de groep verzekerden. Dat niet-verzekerden de prijs van de AOV te hoog vinden duidt erop dat de prijs ook daadwerkelijk een belemmering kan zijn om zich te verzekeren.

Uit het onderzoek van het Verbond van Verzekeraars (2007) blijkt 82% van de respondenten een AOV duur te vinden. In tegenstelling tot de uitkomsten van ons onderzoek werd er in die studie geen verschil gevonden in de perceptie van de prijs tussen de wel en niet-verzekerden. Andere studies buiten de landbouw leggen wel het verband met de hoogte van de premie van de AOV en de oorzaak van niet verzekerd zijn voor arbeidsongeschiktheid. Evers et al. (2002) zeggen dat 63% van de ondervraagden dit aangeeft, bij Vossen en Bouwmeester (2002) is dit 45% en bij Brouwer en Zwinkels (2006) is het 61%.

Ook Doeze Jager (2007) signaleert in een aantal diepte-interviews onder agrariërs dat hoge premies voor een arbeidsongeschiktheidsverzekering boeren ervan weerhouden om zich te verzekeren. Ten slotte vinden Ruijs en Janssens (2005) dat voor 60% van de agrariërs de hoogte van de premie de belangrijkste reden is om geen arbeidsongeschiktheidsverzekering af te sluiten. Zij vonden dat maar een zeer klein deel, dat niet aanvullend verzekerd op de WAZ verzekerd was, een verzekering afsloot. Zij vonden dat de kosten van de premie ten opzichte van de situatie voor 1 augustus 2004 met 49% was gestegen. Daar staat tegenover dat het uitkeringsbedrag is toegenomen met 21%.

Een AOV is niet nodig

Andere redenen om geen AOV te hebben en die het meest genoemd worden, hangen samen met het niet nodig vinden van een verzekering. Hier kan sprake van zijn omdat men gedeeltelijk in loondienst is, dan wel over voldoende reserves beschikt of een lidmaatschap van de bedrijfsverzorgingsdienst voldoende dekkend vindt. In figuur 3.7 worden de uitkomsten op enkele stellingen gepresenteerd die samenhangen met alternatieven voor een AOV of motieven om wel of geen verzekering af te sluiten. De stellingen zijn door alle respondenten beantwoord.

Uit de enquête blijkt dat 42% van de ondernemers van mening is *voldoende vermogen* achter de hand te hebben om in het dagelijks levensonderhoud te voorzien ingeval de ondernemer arbeidsongeschikt raakt. Bij de groep ondernemers die zich niet tegen arbeidsongeschiktheid hebben verzekerd ligt dit percentage (49%) significant hoger dan in de groep verzekerden (37%). Een koppeling met het Informatienet toont aan dat deze groep ondernemers die van mening is over voldoende vermogen te beschikken ook daadwerkelijk over een groter eigen vermogen beschikt (significant verschillend).

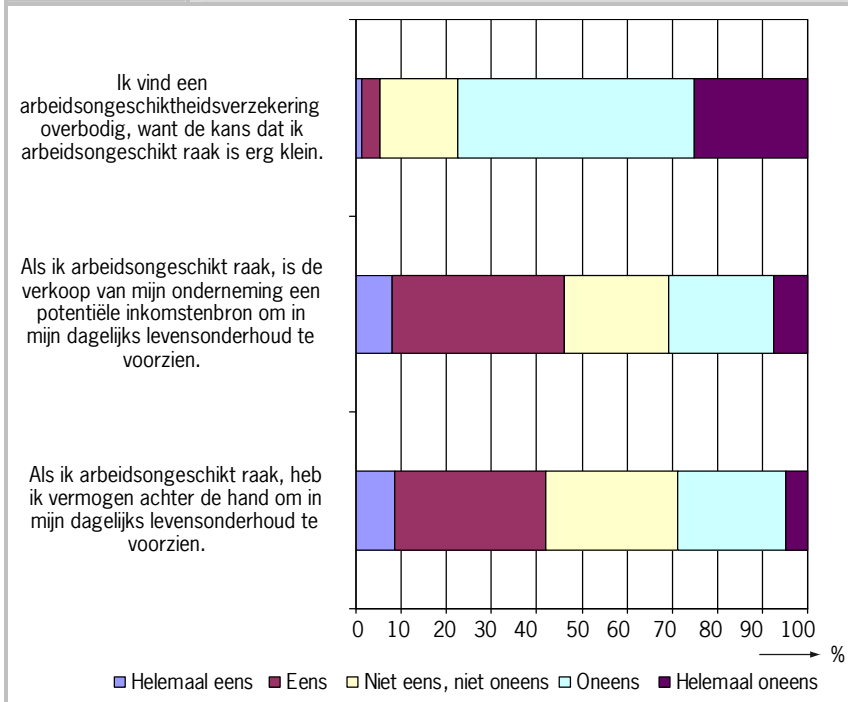
Van de agrarische ondernemers ziet 46% in de verkoop van het bedrijf een potentiële inkomstenbron bij arbeidsongeschiktheid (figuur 3.7). Voor deze groep kan de verkoop van een gedeelte van het bedrijf, bijvoorbeeld wat melkquotum of een paar hectare land, voldoende zijn om een aantal jaren op te vangen. Voor oudere ondernemers zonder opvolger kan geleidelijke afbouw zelf een goede optie zijn. De verkoop van het bedrijf is zowel voor de groep die zich wel als de groep die zich niet verzekerd heeft een potentiële inkomstenbron bij arbeidsongeschiktheid. Er is dus geen (significante) relatie tussen verzekerd zijn het feitelijk aanwezige eigen vermogen.

In de studie van het Verbond van Verzekeraars (2007) vindt 30% van de ondernemers uit het mkb de verkoop van de onderneming een potentiële inkomstenbron. Het hogere percentage uit onze enquête kan verklaard worden uit de hogere waarde van agrarische ondernemingen vanwege de factor grond die vaak meer is dan alleen een vestigingsplaats.

Het merendeel van de ondernemers is zich wel bewust van het risico van arbeidsongeschiktheid. Slechts 6% vindt een arbeidsongeschiktheidsverzekering overbodig, omdat de *kans op ongeschiktheid klein* is. Hierbij is sprake van een significant verschil in relatie tot het hebben van een AOV. Ondernemers die zich niet hebben verzekerd zijn vaker van mening (11%) dat de verzekering overbodig is vanwege een klein risico op arbeidsongeschiktheid. Bij de ondernemers jonger dan 45 jaar ligt dit percentage op 24%.

Figuur 3.7

Mate waarin ondernemers alternatieven hebben voor een AOV

Moelijkheden om geaccepteerd te worden

Ten slotte is er een categorie van agrarische zelfstandigen die moeilijkheden ondervindt om geaccepteerd te worden door de verzekeraar. In deze enquête geeft 15% als reden op medische uitsluiting/niet geaccepteerd en een kleine 20% te oud te zijn (zie figuur 3.3). Het blijkt dat vooral ondernemers met een rechtspersoon (bv), grotere ondernemingen en ondernemers in de opengrondstuintbouw relatief vaker medisch uitgesloten zijn.

Doeze Jager (2007) komt op basis van interviews tot de conclusie dat er nauwelijks verzekeringsmogelijkheden voor agrariërs zijn, die deels arbeidsongeschikt zijn. Uit het onderzoek van het Verbond van Verzekeraars (2007) blijkt dat, anders dan soms wordt verondersteld, de omvang van de verzekeringsproblematiek van zelfstandigen met gezondheidsproblemen beperkt is. Veertien procent van de ondernemers geeft hierin aan gezondheidsproblemen te hebben die kunnen leiden of hebben geleid tot medische uitsluiting of een opslag op de premie. Van deze

groep heeft 9% zich verzekerd, 3% heeft na aanvraag van een verzekering afgezien van de verzekering en 2% heeft geen aanvraag ingediend in verband met de aanwezigheid van gezondheidsproblemen. Verder blijkt uit deze studie dat van de ondernemers met gezondheidsproblemen twee derde een AOV heeft afgesloten. Bij ondernemers zonder gezondheidsproblemen is dit 43%. Het Verbond van Verzekeraars (2007) wil daarom de toegang tot de vangnetregeling verbeteren. Zie ook paragraaf 2.4.1. met betrekking tot de actuele stand van zaken. In dit onderzoek zijn de vangnetverzekering en de vrijwillige verzekering van het UWV voor ondernemers met een medisch verleden niet nader onderzocht.

Een kwetsbare groep: niet verzekerd en onvoldoende vermogen

Van de ondernemers die niet verzekerd zijn is 25% het oneens met de stelling: 'Als ik arbeidsongeschikt raak, heb ik voldoende vermogen achter de hand om in mijn dagelijks levensonderhoud te voorzien.' Dit is een groep die financieel kwetsbaar is voor ziekte en arbeidsongeschiktheid. Deze groep ondernemers heeft verder de volgende kenmerken:

- 82% vindt de verzekering duur;
- 73% ziet in de verkoop van de onderneming geen oplossing;
- 91% vindt het niet overbodig om zich te verzekeren;
- 66% komt in financiële moeilijkheden;
- 62% is voorstander van een collectieve verzekering (zie ook paragraaf 3.4);
- 67% heeft geen contract met de AB.

3.4 Hiaten, knelpunten, verbeterpunten

In deze paragraaf lichten we een aantal knelpunten en mogelijke oplossingen toe. Hierbij maken we gebruik van resultaten uit de voorgaande paragrafen en geven nieuwe informatie.

Knelpunt: hoge premie, onvoldoende inkomen

We zagen dat de mening dat de AOV duur is, breed wordt gedragen. Van de geënquêteerden is 89% het met deze uitspraak eens. Achtentwintig procent van de geënquêteerde agrarische ondernemers is niet verzekerd en voor 54% van de niet-verzekerden is de prijs van de AOV een reden om niet verzekerd te zijn. Een kwart van de niet-verzekerden geeft aan onvoldoende vermogen achter de hand te hebben om in het dagelijks levensonderhoud te voorzien, terwijl 49% van de niet-verzekerden dit wel heeft.

Knelpunt: dekking

Uit de enquête komt verder naar voren dat ongeveer 30% van alle ondernemers verwacht in financiële problemen te komen in geval van arbeidsongeschiktheid. Opvallend is dat dit niet significant verschilt tussen de ondernemers die wel en de ondernemers die niet zijn verzekerd voor arbeidsongeschiktheid. Het gaat in deze groep dus om verzekerden en onverzekerden. Ondernemers in de opengrondstuinbouw en de categorie overige sectoren verwachten de grootste problemen.

Knelpunt: risicobewustzijn bij jongeren

Van de onverzekerden geeft 64% aan zich wel bewust te zijn van het risico van arbeidsongeschiktheid, maar 36% niet. Bewustzijn is het grootst bij de gemiddeld oudere ondernemers.

Van de ondernemers jonger dan 45 jaar is 33% niet verzekerd. Van deze niet-verzekerden vindt 24% een verzekering overbodig vanwege de kleine kans op arbeidsongeschikt raken. Bewustwording bij jongere niet-verzekerden moet dus worden vergroot. Vaak wordt er pas aan verzekeren gedacht op het moment dat men de gevolgen van arbeidsongeschiktheid aan den lijve heeft ondervonden. Het pleit er dus voor om tijdig een verzekering af te sluiten en niet te wachten tot 'de schuur in brand staat'. Naarmate men zich op een hogere leeftijd als nog aanmeldt bij een verzekeraar wordt de premie hoger. Ook stijgt de kans op lichamelijke klachten en verzekeraars zijn geneigd ledematen met risico's vervolgens buiten de polis te houden.

Oplossing: collectieve regeling?

Een oplossing zou een terugkeer naar een collectieve regeling zijn zoals die tot afschaffing van de WAZ bestond. Een belangrijke vraag voor de overheid is in hoeverre er draagvlak is onder de ondernemers. In de enquête geeft 44% van de ondernemers aan voorstander te zijn van een collectieve arbeidsongeschiktheidsverzekering (tabel 3.2). De animo is het grootst onder de ondernemers in de opengrondstuinbouw. Ondernemers uit deze sector gaven ook al aan de grootste financiële problemen te verwachten bij arbeidsongeschiktheid. Het percentage ondernemers in de opengrondstuinbouw dat momenteel verzekerd is tegen arbeidsongeschiktheid ligt lager dan het gemiddelde. De animo voor een collectieve verzekering ligt bij de oudere ondernemers op een hoger niveau dan bij de jongere ondernemers.

Nadere analyse toont een significant verband tussen verzekeren voor arbeidsongeschiktheid en interesse in een verplichte collectieve verzekering: er

zijn meer voorstanders voor een collectieve regeling binnen de huidige groep verzekerden. Deze groep ziet in een collectieve verzekering vermoedelijk een mogelijkheid in kostenbesparing. Binnen de huidige groep niet-verzekerden is bijna 40% het oneens met een verplichte collectieve regeling. Dit bevestigt het beeld van diversiteit binnen de groep niet-verzekerden. Daarnaast staat ruim een kwart van alle geënquêteerde de ondernemers (26%) neutraal tegenover een collectieve verzekering. Het grootste gedeelte van de voorstanders van een collectieve arbeidsongeschiktheidsverzekering zijn ook voorstander van een collectieve pensioensvoorziening (zie hoofdstuk 4).

Tabel 3.2	Mate waarin agrarische ondernemers behoefte hebben aan een collectie AOV (in %)				
	Helemaal eens	Eens	Niet eens, niet oneens	Oneens	Helemaal oneens
Akkerbouw	3	26	34	29	8
Melkvee	8	41	24	18	10
Intensieve veehouderij	10	31	28	24	7
Glastuinbouw	13	29	22	26	10
Opengrondstuinbouw	36	24	12	27	1
Overig	2	30	41	5	23
<i>Totaal</i>	<i>10</i>	<i>34</i>	<i>26</i>	<i>21</i>	<i>10</i>

Quote geïnterviewde 'Met de afschaffing van de WAZ hebben de ondernemers bewust gekozen voor het individueel regelen van de AOV.'

3.5 Kernpunten arbeidsongeschiktheid

- Ongeveer 3% van de agrarische ondernemers wordt arbeidsongeschikt. Dit percentage ligt hoger dan bij veel andere beroepsgroepen.
- De huidige verzekeringsgraad voor arbeidsongeschiktheid bij agrarische zelfstandigen ligt op 52%. Dit percentage komt overeen met het mkb. Jongere ondernemers zijn vaker verzekerd tegen arbeidsongeschiktheid. Dit geldt ook voor grotere bedrijven in vergelijking tot kleinere bedrijven.
- Gemiddeld wordt er in 2007 ruim 3.700 euro per bedrijf aan arbeidsongeschiktheidsverzekeringen betaald.

- Van de agrarische ondernemers is 48% niet verzekerd:
 - de belangrijkste reden (53%) die ondernemers aangeven om zich niet te verzekeren is de hoge premie. Dit beeld komt overeen met andere studies binnen en buiten de landbouw. Met name jonge agrarische ondernemers vinden de premie te hoog. Bijna alle agrarische ondernemers (89%), verzekerd of niet, vinden een arbeidsongeschiktheidsverzekering duur. Binnen de groep niet-verzekerden is het aandeel dat de AOV te duur vindt significant groter;
 - 17% geeft aan dat een verzekering niet nodig is omdat zo over voldoende reserves beschikken;
 - 16% geeft aan onvoldoende winst uit onderneming te hebben om de premie te kunnen betalen;
 - 15% wordt om medische gronden niet geaccepteerd;
 - 11% vindt de verzekering overbodig omdat ze de kans op arbeidsongeschiktheid erg klein achten. Bij de ondernemers jonger dan 45 jaar ligt dit percentage op 24.
- Van de ondernemers die niet verzekerd zijn is 49% het eens met de stelling 'Als ik arbeidsongeschikt raak, heb ik voldoende vermogen achter de hand om in mijn dagelijks levensonderhoud te voorzien' en 25% oneens. Deze laatste groep niet-verzekerden is financieel kwetsbaar voor ziekte en arbeidsongeschiktheid.
- Een oplossing zou een terugkeer naar een collectieve regeling zijn zoals die tot voor de afschaffing van de WAZ bestond. In de enquête geeft 44% van de ondernemers aan voorstander te zijn van een verplichte collectieve arbeidsongeschiktheidsverzekering. Nadere analyse van deze groep laat zien dat de voorstanders voornamelijk te vinden zijn binnen de huidige groep verzekerden en dat er binnen de groep niet-verzekerden ook bijna 40% tegen verplichte collectiviteit is. Een verplichte collectieve regeling blijkt dus beperkt in behoefte te voorzien van ondernemers die nu niet verzekerd zijn.

4 Pensioen en gebruik van pensioenvoorzieningen

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt stilgestaan bij de oudedagsvoorzieningen van agrarische ondernemers. Ondernemers hebben evenals werknemers in Nederland recht op een AOW-uitkering vanaf hun 65e jaar. Die bedraagt voor een gehuwde, dan wel samenwonende in 2008 per persoon circa 8.650 euro bruto per jaar. Als zelfstandige ondernemers dienen agrarische ondernemers zelf zorg te dragen voor een eventueel aanvullend pensioen. Werknemers, in de categorie gehuwde autochtone mannen in de leeftijd van 60 tot 65 jaar, beschikken naast de AOW-uitkering via pensioenfondsen (2e pijler) over gemiddeld 14.000 euro per jaar aan pensioenaanspraken. Op de leeftijd van 65 is de pensioenaanspraak 17.000 euro. Cumulatief gaat het om een bedrag van ruim 140.000 euro per persoon (www.statline.cbs.nl).

Ruim 70% van de agrarische ondernemers (dit onderzoek) denkt dat de AOW niet toereikend is om in het dagelijks levensonderhoud te voorzien. Het belang van een aanvullend pensioen is dus groot. In dit hoofdstuk geven we aan in welke mate aanvullend pensioen wordt opgebouwd en hoe en of dit volgens de ondernemers voldoende is. We vergelijken de pensioenverwachting met die van de werknemer en zullen met name stilstaan bij de gevolgen van bedrijfsopvolging. Gesignaleerde knelpunten als kennis over pensioenopbouw en beperkte pensioenopbouw worden besproken en we geven een voorzet voor oplossingsrichtingen.

4.2 Mate en wijze van pensioenopbouw

Ongeveer 20% van de geënquêteerde ondernemers geeft aan geen pensioen op te bouwen buiten de AOW via stortingen bij een verzekeraar of bank, FOR, loondienst, of waardeontwikkeling van het bedrijf (figuur 4.1). Agrarische ondernemers die wél pensioen opbouwen zien als de belangrijkste basis voor hun pensioen de waardevermeerdering van het bedrijf (55%). Daarnaast spelen ook stortingen bij een verzekeraar, sparen/beleggen via de bank en de FOR een belangrijke rol (figuur 4.1). Hieronder bespreken we de groep die geen pensioen

opbouwt en voor de groep die het wel doet bespreken we de verschillende wijzen van pensioenopbouw.

Vergelijking met gegevens uit andere literatuur

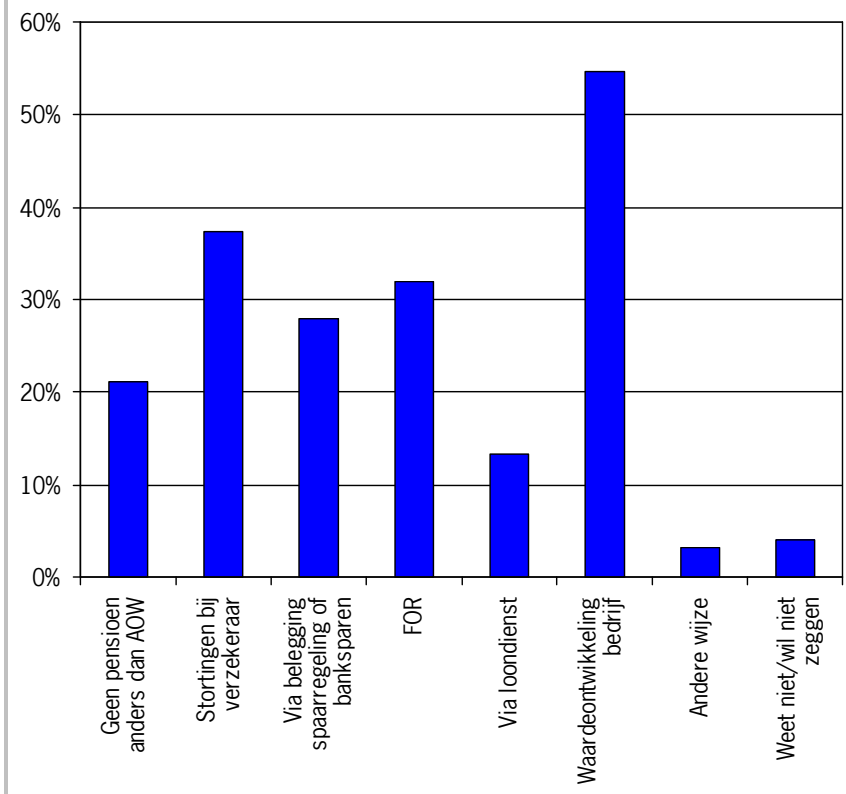
Bangma (2006) vindt dat 52% van de zelfstandigen geen pensioen opbouwt, maar in dit onderzoek is de waardeontwikkeling in het bedrijf buiten beschouwing gelaten. Evers et al. (2002) vinden dat in de bouwnijverheid, transport, groothandel en zakelijk en financiële dienstverlening vaker aanvullende pensioenvoorzieningen (zoals stortingen, sparen en de FOR) getroffen worden dan in de andere sectoren, waaronder de landbouw. Dit zou kunnen komen omdat in de eerstgenoemde sectoren meer winst gemaakt wordt dan in de detailhandel, horeca en landbouw (Vossen en Bouwmeester, 2002; en Folkeringa en De Jong, 2007). Vooral in de detailhandel heeft maar 38% (private) aanvullende pensioenvoorzieningen (Vossen en Bouwmeester, 2002).

Geen pensioenopbouw

Het aandeel ondernemers dat buiten de AOW geen pensioen opbouwt, is het hoogst in de categorie overige land- en tuinbouw en de melkveehouderij, zoals figuur 4.2 toont. Het gaat hier om een significant onderscheid. De groep zonder pensioenopbouw bestaat voor meer dan de helft uit oudere ondernemers (>65 jaar). De groep ondernemers jonger dan 45 maakt 20% uit van de groep.

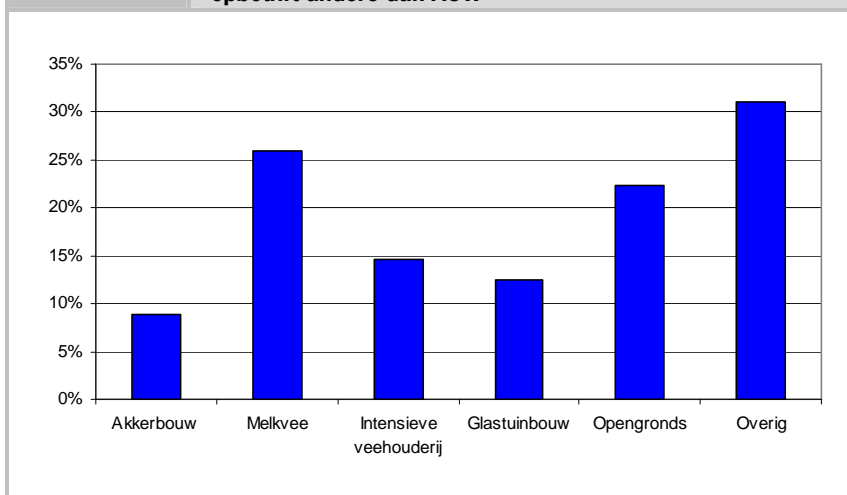
Bekijken we de bedrijfsopvolging, dan blijkt dat 12% van de ondernemers zonder bedrijfsopvolger aangeeft geen ander pensioen op te bouwen naast de AOW, terwijl als er wel een bedrijfsopvolger is, dit percentage aanmerkelijk hoger ligt, namelijk op 29 (zie verderop paragraaf 4.3 Pensioen en bedrijfsopvolging). Ook hier gaat het om een significant verschil. Het zijn de met name de oudere bedrijfsvoerden met een opvolger die geen pensioen opbouwen.

Figuur 4.1 Wijze van pensioenopbouw door agrarische ondernemers in procenten (meerdere antwoorden mogelijk)

Verwachtingen pensioenopbouw via waardeontwikkeling

Uit de enquête blijkt dat binnen alle bedrijfstypen de waardeontwikkeling als de belangrijkste pensioenpijler wordt beschouwd; er bestaan geen significante verschillen tussen de bedrijfstypen. Twee derde van de jongere ondernemers (onder de 45 jaar) verwacht via de waardeontwikkeling van het bedrijf vermogen op te bouwen, terwijl slechts 28% van de oudere ondernemers (>65 jaar) dit nog verwacht. In deze verwachting wijkt de landbouwsector niet af van het mkb (Bangma, 2006), waarin bijna drie van de vier ondernemers (zelfstandigen en dga's samen) de waardeontwikkeling van hun bedrijf als onderdeel van hun pensioenvoorziening zien.

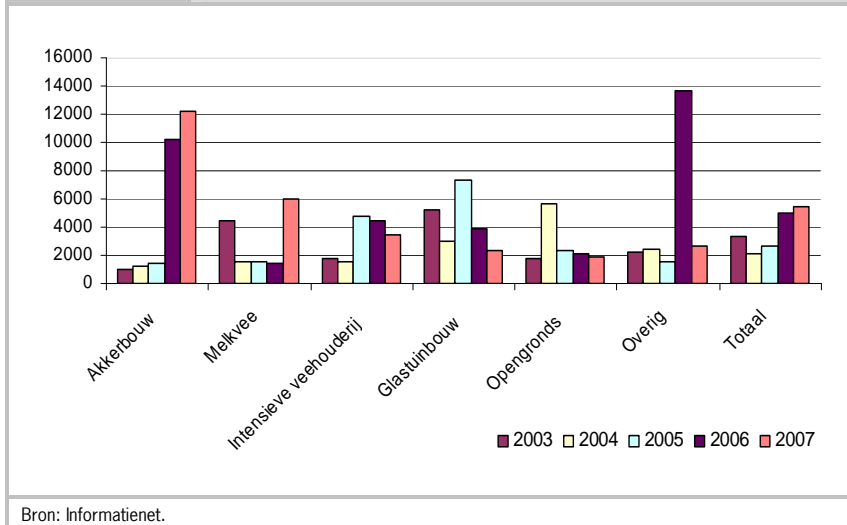
Figuur 4.2**Aandeel bedrijven per bedrijfstype (%) dat geen pensioen opbouwt anders dan AOW**

Pensioenopbouw via lijfrente/koopsompolis?

Uit de enquête blijkt dat 35% van de ondernemers een pensioen opbouwt via een lijfrente-/koopsompolis. De geënquêteerde ondernemers verwachten in de helft van de gevallen echter slechts een uitkering van minder dan 10.000 euro bruto per jaar, gebaseerd op de huidige inleg. Figuur 4.3 toont het bedrag dat jaarlijks gemiddeld betaald wordt aan lijfrentestortingen en levensverzekeringen op basis van data uit het Informatienet. In het Informatienet zijn de stortingen bij verzekeraar en beleggingen/sparen (de tweede en derde kolom uit figuur 4.1) niet te onderscheiden. De volatiliteit tussen jaren wordt veroorzaakt door eenmalige grote stortingen (koopsompolissen) van bedrijven die het gemiddelde flink omhoog halen. De verschillen in gestorte bedragen tussen de sectoren blijken niet significant te zijn.

Figuur 4.3

Gemiddelde jaarlijkse betalingen (in euro's) aan lijfrente en levensverzekeringen per bedrijfstype, 2003-2007 (in euro's)

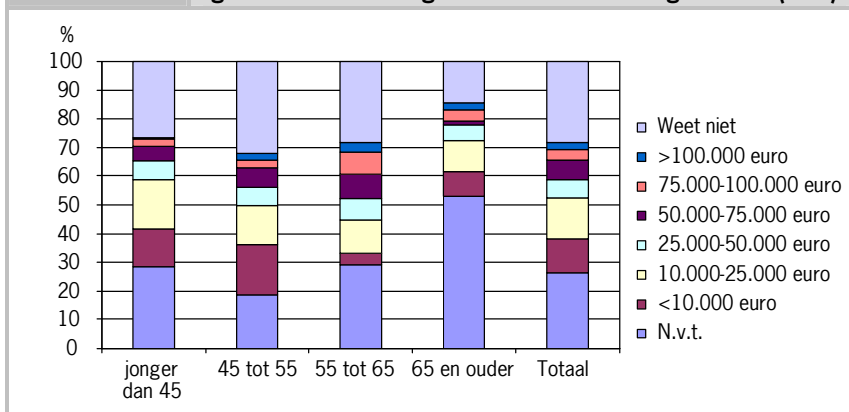

Aantal en soort ondernemers via de FOR

Figuur 4.4 geeft een overzicht van de reserveringen via de FOR naar leeftijds-categorieën zoals ze in de enquête naar voren zijn gekomen. Hieruit blijkt dat gemiddeld 45% van de ondernemers een reservering doet. Uitgesplitst naar leeftijdscategorieën ligt het deelnamepercentage het hoogst in de groep 45-55-jarigen. Het percentage van 45 ligt hoger dan de weergave in figuur 4.1, waarin 32% heeft aangegeven pensioen op te bouwen door de FOR. Een verklaring voor dit verschil is dat over het opgebouwde vermogen via de FOR nog wel belasting moet worden betaald. De bijdrage aan de pensioenvorming is dus veel beperkter. Veel ondernemers gebruiken de FOR als belastinguitstel om de hiermee verkregen middelen te investeren in het bedrijf. Mogelijk ligt het percentage dat reserveert via de FOR nog iets hoger, omdat gemiddeld 28% van de ondernemers niet weet of reserveringen worden gemaakt of er geen uitspraak over wil doen.

Andere studies in het mkb geven een gemêleerd beeld van reserveringen aan de FOR. Op basis van een studie onder zelfstandigen komt Bangma (2006) tot een percentage van 48 dat een reservering doet, terwijl Westhof et al. (2006) uitkomen op 27%.

Figuur 4.4 Mate van reservering naar leeftijdscategorieën en gereserveerd bedrag via de fiscale oudedagsreserve (FOR)

4.3 Pensioen en bedrijfsopvolging

Indien het bedrijf wordt overgedragen naar een volgende generatie, dan blijkt uit de enquête dat in bijna alle gevallen een aanzienlijk deel van het eigen vermogen in het bedrijf blijft voor de opvolger(s) (tabel 4.1). Dit gebeurt enerzijds doordat de ouders genoeg nemen met een overname tegen een lagere waarde dan de marktprijs. Anderzijds verstrekken de ouders vaak nog een familielening ter financiering van de bedrijfsopvolging. Slechts in 1% van de gevallen gaat het gehele eigen vermogen in het bedrijf naar de pensioenvoorziening van de uitreder. Als de opvolgingssituatie nog niet bekend is, wordt de situatie door de uitreder gunstiger ingeschat. Dit beeld komt ook naar voren in een andere enquêtevraag, waaruit blijkt dat ondernemers met bedrijfsopvolgers het eigen beschikbare vermogen na pensionering voor het dagelijks levensonderhoud significant ongunstiger inschatten. Deze cijfers bevestigen de stelling dat bedrijfsopvolging in de agrarische sector alleen mogelijk is door een gedeelte van het pensioen van de ouders in het bedrijf te laten zitten.

Quote geïnterviewde: 'Dat er [bij overdracht] vaak 'chinees gerekend' moet worden, geeft aan dat er dus vaak ten onrechte gerekend wordt op de waarde van het bedrijf indien er een opvolger is.'

Tabel 4.1 Percentage ondernemers ingedeeld naar beschikbaar deel van het eigen vermogen in het bedrijf bij bedrijfsbeëindiging voor eigen pensioen				
	Wel opvolger	Geen opvolger a)	Weet niet	Totaal
100% naar pensioen	1	83	18	34
Circa 75% naar pensioen en 25% naar bedrijfsopvolger(s)	5	1	3	3
Circa 50% naar pensioen en 50% naar bedrijfsopvolger(s)	32	8	36	26
Circa 25% naar pensioen en 75% naar bedrijfsopvolger(s)	34	6	25	21
100% naar bedrijfsopvolger(s)	28	1	19	16

a) De vermelde percentages bij de categorieën dat een deel van het vermogen achterblijft voor bedrijfsopvolgers kan te maken hebben met de gedachte dat een potentiële opvolger nu nog te jong is.

Quote geïnterviewde: 'Motto "mijn bedrijf is mijn pensioen" gaat op als er geen opvolging is en het bedrijf aan derden wordt verkocht en ten gelde wordt gemaakt. Overwaarde landbouwgrond is onbelast vanwege de landbouwvrijstelling. Overwaarde gebouwen en productierechten is belast.'

4.4 Achterliggende factoren: pensioenopbouw en mogelijkheden, wensen en verwachtingen

Uit de enquête blijkt dat ongeveer 57% van de ondernemers vindt dat er voldoende mogelijkheden zijn om in het pensioen te voorzien. Hierbij denken we aan lijfrente, koopsompolis, fiscale oudedagsreserve, pensioenuitkering loondienst en de waardeontwikkeling bedrijf. De belangrijkste eisen die agrarische ondernemers aan een pensioenvoorziening stellen zijn zekerheid (67%) en kostenbeheersing (34%). Waardeontwikkeling van het bedrijf, gezien als belangrijkste pensioenfactor, wordt door de ondernemers dus in belangrijke mate geïnterpreteerd als zekerheid. In een studie van het EIM komen beide aspecten ook als belangrijkste naar voren (Bangma, 2006).

Verwachtingen ten aanzien van pensioenomvang

Van de geënquêteerde agrarische ondernemers verwacht 59% dat hun pensioen rond de pensioendatum voldoende tot ruim voldoende is, terwijl 27% verwacht onvoldoende pensioen te hebben opgebouwd (tabel 4.2). In de agrarische sector is het verwachte pensioen het hoogst in de akkerbouw en intensieve veehouderij. Dit is een significant verschil. In het mkb liggen deze percentages op respectievelijk 49 en 48 (Bangma, 2006). Hierbij is niet bekend in hoeverre ondernemers waardeontwikkeling van het bedrijf hebben meegenomen. De verwachtingen van agrarische ondernemers ten aanzien van hun beschikbaar pensioen zijn dus minder negatief dan die van ondernemers in het mkb.

Tabel 4.2	Verwachting ten aanzien van pensioenomvang bij 65-jarige leeftijd (%)				
	Ruim voldoende	Voldoende	Onvoldoende	Ruim onvoldoende	Weet niet/wil niet zeggen
Akkerbouw	14	54	23	4	5
Melkvee	9	53	15	7	17
Intensieve veehouderij	3	63	17	4	13
Glastuinbouw	6	46	26	7	16
Opengrondstuinbouw	12	31	33	4	19
Overig	6	36	30	21	8
<i>Totaal</i>	<i>9</i>	<i>50</i>	<i>20</i>	<i>7</i>	<i>14</i>

In tabel 4.3 staat vermeld welke bedrag de ondernemers jaarlijks verwachten beschikbaar te hebben bovenop de AOW ten tijde van pensionering. Naast de 19% die geen aanvullende pensioenverwachting heeft, verwacht 29% van de ondernemers een aanvullend pensioen van jaarlijks tot 15.000 euro bruto te ontvangen. Dit betekent dat in totaal 48% verwacht jaarlijks minder dan 15.000 euro bruto beschikbaar te hebben. Van de respondenten geeft slechts 24% aan dat ze een pensioen opbouwen met verwachte bruto-uitkering van 15.000 euro of meer per jaar. Ter vergelijking: gemiddeld opgebouwde aanspraken van werknemers bij pensioenfondsen (2e pijler) ligt op 17.000 euro (zie paragraaf 4.1). Slechts een kwart van de agrarische ondernemers bouwt dus een met werknemers vergelijkbaar pensioen op. Wel moet hierbij opgemerkt worden dat het aandeel respondenten van 28% 'weet het niet dan wel wil het niet zeggen' groot

is en we niet weten hoe deze groep verdeeld zou kunnen zijn over de andere categorieën.

Tabel 4.3	Verwachte bruto-uitkering per jaar aan pensioen (op basis van lijfrente, koopsompolis, sparen, beleggen, fiscale oudedagsreserve (FOR), pensioen en waarde bedrijf) naast de AOW (in %)
Geen	19
Minder dan 10.000 euro	16
Tussen de 10.000 en 15.000 euro	13
Tussen de 15.000 en 20.000 euro	7
Tussen de 20.000 en 25.000 euro	5
Tussen de 25.000 en 30.000 euro	5
Tussen de 30.000 en 40.000 euro	1
Tussen de 40.000 en 50.000 euro	2
Meer dan 50.000 euro	4
Weet niet/wil niet zeggen	28

Quote geïnterviewde: 'Iedere zelfstandige ondernemer wil pensioen opbouwen, maar er is een grote groep die het niet lukt om het zelfstandig te regelen. Mensen die een pensioen het hardst nodig hebben, komen er niet aan toe om pensioen op te bouwen.'

Verwachtingen vergeleken met huidige situatie

Ruim de helft van de ondernemers (56%) verwacht dat zijn of haar financiële positie gelijk blijft dan wel verbetert na beëindiging van het bedrijf (tabel 4.4). Een kwart verwacht erop achteruit te gaan. Deze laatste groep bestaat voornamelijk glastuinbouwbedrijven en overige bedrijven. De verwachting bij de open grondbedrijven is weliswaar dat de positie verbetert, maar uit tabel 4.2 is af te leiden dat ondernemers deze situatie nog niet voldoende vinden. Alle verschillen tussen de bedrijfstypen zijn significant. Bedrijven die een ongunstige ontwikkeling verwachten nadat ze gestopt zijn, zijn significant kleiner gemiddeld genomen.

Tabel 4.4		Ontwikkeling van de financiële positie na beëindiging van het bedrijf in vergelijking met de huidige situatie, per bedrijfstype (in %)				
	Sterk gunstiger	Gunstiger	Blijft gelijk	Ongunstiger	Sterk ongunstiger	Weet niet/wil niet zeggen
Akkerbouw	4	17	47	16	4	12
Melkvee	2	23	32	17	3	23
Intensieve veehouderij	8	18	41	16	3	15
Glastuinbouw		9	33	37	5	16
Opengrondstuinbouw	6	22	34	23		15
Overig		22	13	42	2	21
<i>Totaal</i>	<i>3</i>	<i>20</i>	<i>33</i>	<i>22</i>	<i>3</i>	<i>19</i>

Betekenis van de FOR voor pensioenopbouw

Over de FOR is slechts 8% van de ondernemers van mening dat met alleen de FOR voldoende pensioen wordt opgebouwd. Over het opgebouwde bedrag moet immers nog belasting worden betaald. De belangrijkste reden om niet aan de FOR te doteren is dat er geen of onvoldoende winst wordt gemaakt. Bedrijven die reserveren via de FOR lijken iets groter te zijn (tabel 4.5), maar de verschillen tussen bedrijven met en zonder FOR zijn niet significant. In de glastuinbouw is de belangrijkste reden voor het niet doteren aan de FOR het hebben van een bv als rechtspersoon, die valt onder de vennootschapsbelasting en daarbij is dotatie aan de FOR niet mogelijk.

Prijs van lijfrente en koopsompolissen

Als reden waarom agrarische ondernemers geen pensioen opbouwen via lijfrente en/of koopsompolissen geeft bijna 50% aan dat het te duur is. Van alle deelnemers aan de enquête geeft ongeveer driekwart van de ondernemers aan dat een aanvullende pensioenverzekering via een verzekeraar of bank (te) duur wordt bevonden. Dit werd ook geconstateerd door Evers et al. (2002). Ook FNV pers (2007) signaleert hoge kosten en risico's van lijfrenteproducten.

Tabel 4.5	Relatie FOR-deelname en bedrijfskarakteristieken		
	FOR-deelname		Totaal
	Nee	Ja	
Nge	98	111	105
Leeftijd	52	50	51
Aantal ondernemers	1.5	1.6	1.6
Gezinsinkomen uit bedrijf	53.500	50.500	51.800
Inkomen arbeid buiten bedrijf	10.300	6.300	8.100
Totaal inkomen	71.000	69.400	70.100
EV eindbalans	1.300.000	1.090.000	1.200.000

Bron: Informatienet en enquête.

Quote geïnterviewde: 'Het voordeel van de FOR is het liquiditeitsvoordeel vanwege uitstel van belastingbetaling. Er is ook een groep ondernemers die liever meteen over de winst belasting betaalt en dus niet deelneemt aan de FOR. Zij hebben het voordeel dat het eigen vermogen vrij is van een toekomstige belastingclaim.'

Pensioenopbouw en eerder stoppen met werken

Een minderheid (45%) van alle agrarische ondernemers geeft in de enquête aan voor zijn 65e te willen stoppen met het bedrijf. Voor deze groep is er dus een extra belang om iets geregeld te hebben ten aanzien van pensioenopbouw. In de intensieve veehouderij en glastuinbouw wil meer dan 6 op de 10 ondernemers eerder stoppen. Er is een significant verschil ten aanzien van de bedrijfsomvang; ondernemers met kleinere bedrijven (tot 80 nge) zijn minder geneigd eerder te stoppen. Dit kunnen bedrijven zijn in een afbouwfase waar de waarde van het bedrijf als pensioen wordt aangehouden of bedrijven waar de ondernemer daarnaast in loondienst is.

4.5 Hiaten, knelpunten en verbeterpunten

Op grond van de uitkomsten uit de enquête, gesprekken en de literatuur kunnen de volgende oorzaken worden benoemd voor het niet volledig benutten van de huidige mogelijkheden voor pensioenopbouw:

1. te hoge kosten voor pensioenopbouw/beperkte mogelijkheden om geld opzij te leggen voor de oude dag;
2. onbekendheid met verschillende mogelijkheden en weinig transparantie;
3. beperkte pensioenbewustzijn. Het belang van een adequaat pensioen wordt vaak onderschat;
4. financiële ruimte bij verkoop van het bedrijf vaak wordt overschat. Dit geldt zeer zeker bij bedrijfsoverdracht binnen de familie. Het is vaak niet realistisch om de waardeontwikkeling van het bedrijf te zien als belangrijkste pensioenvormer?

In de gevoerde gesprekken zijn de volgende mogelijkheden genoemd om hierboven genoemde knelpunten aan te pakken:

- verhogen van het pensioenbewustzijn;
- verruiming van het fiscale kader;
- het treffen van een collectieve pensioenregeling.

Knelpunt: verhoging van het pensioenbewustzijn

In dit onderzoek blijkt dat 20% van de ondernemers aangeeft aan dat ze bovenop de AOW nog geen pensioen geregeld hebben. Ook blijkt dat bedrijfsovername binnen de familie gepaard gaat met een flinke aderlating van het door de ouders opgebouwde pensioen (in de vorm van waardevermeerdering van het bedrijf), terwijl de waardevermeerdering juist als belangrijke pensioenvoorziening werd gedacht. Ook spreekt bijna 60% van de ondernemers de verwachting uit dat het pensioen rond de pensioendatum voldoende tot ruim voldoende is. Relateer je dit percentage aan de bedragen die men bruto verwacht naast de AOW hiervoor beschikbaar te hebben en vergelijk je dit met gemiddeld beschikbare pensioen van werknemers dan blijkt dit geen vetpot te zijn.

FNV Pers (2007) constateert dat een deel van de zelfstandigen het belang van een goede pensioenvoorziening onderschat. Overigens is niet alleen onder (agrarische) zelfstandigen maar ook onder werknemers het pensioenbewustzijn beperkt. Uit de Consumentenmonitor van het Centrum voor Verzekeringsstatistiek (CVS) blijkt dat zeker 25% van de consumenten nauwelijks of geen financiële kennis bezit.

Het gebrek aan kennis over pensioenopbouw bij zelfstandigen heeft echter grotere gevolgen dan voor werknemers. Werknemers nemen veelal verplicht deel aan collectieve pensioenregelingen. Hun beperkte bewustzijn leidt er niet direct toe dat men geen aanvullend pensioen opbouwt.

Alle door ons geïnterviewde personen van diverse organisaties hechten aan vergroting van het pensioenbewustzijn. In hun ogen draagt meer en begrijpelijke voorlichting over de beschikbare pensioenproducten hieraan bij. Dit is niet zozeer een taak van de overheid maar met name ook van alle betrokken instanties (accountants, banken, belangenbehartiging) die maatregelen kunnen nemen ter verhoging van het pensioenbewustzijn van agrarische ondernemers. Zo zou de opgebouwde FOR, verplicht onderdeel van het eigen vermogen op de balans waarop nog een belastingclaim rust, beter onder de aandacht van de ondernemers kunnen worden gebracht. In de praktijk blijken er verschillende varianten van weergave van de FOR-stand te zijn. De meeste accountantskantoren vermelden de FOR als apart onderdeel van het Eigen Vermogen op de ondernemingsbalans. Er zijn ook kantoren die dit niet afzonderlijk in beeld brengen en waarbij de FOR-stand moet worden achterhaald van het aangiftebiljet voor de inkomstenbelasting.

Het bewustzijn bij ondernemers dan wel het eerder willen openstaan om na te denken over de financiële gevolgen na pensionering zou ook verhoogd kunnen worden door in de voorlichting concrete voorbeeldbedragen te noemen van wat je op je 65e nodig zou moeten hebben voor een onbekommerende oude dag. Natuurlijk hangt dit af van de wensen en eisen die men stelt aan de oude dag en is uiteindelijk maatwerk vereist.

Verruiming van het fiscale kader

De oudedagsreserve biedt fiscaal de mogelijkheid een oude dagvoorziening op te bouwen zonder dat het geld tijdens de opbouwperiode de eigen onderneming hoeft te verlaten. Bij het stoppen van de werkzaamheden moet over het opgebouwde bedrag nog wel worden afgerekend met de fiscus. Uit de enquête blijkt dat minder dan de helft van de ondernemers gebruik maakt van deze faciliteit.

De belangrijkste reden om niet te doteren is dat er geen of onvoldoende winst wordt gemaakt. In de jaren dat er winst wordt gemaakt is de dotatie beperkt tot 12% van de winst tot een maximum van 11.396 euro (bedrag 2008). Aangezien inkomens in de land- en tuinbouw van jaar tot jaar sterk kunnen schommelen zou een oplossing kunnen zijn om de maximale dotatie in een jaar met hoge inkomens te verruimen zodat je over een langere periode gemiddeld op 12% dotatie uitkomt.

Een andere fiscale oplossing komt in hoofdstuk 6 ter sprake en heeft betrekking op een levensloopvariant waarin belastingvrij gereserveerd kan worden buiten het bedrijf, bijvoorbeeld bij een bank, en dit bedrag gebruikt kan worden voor een periode waarin men minder inkomen heeft.

Ten slotte moet worden opgemerkt dat een deel van de fiscale maatregelen ter bevordering van pensioenopbouw niet werken, omdat er onvoldoende winst wordt gemaakt.

Collectieve pensioenregeling als mogelijke oplossing

De overheid heeft meer minimum sociale verzekeringen vastgelegd in wetgeving voor de werknemer in loondienst dan voor de zelfstandigen, omdat het beleidsuitgangspunt is dat zelfstandigen een grote mate van eigen verantwoordelijkheid dragen voor het treffen van voorzieningen op het terrein van bijvoorbeeld pensioenen en arbeidsongeschiktheid.

De werkgroep Landbouw en Inkomen constateert dat het voor agrarische ondernemers moeilijk is om met een laag inkomen pensioen op te bouwen of te reserveren. Bovendien profiteer je met een laag inkomen niet van fiscale faciliteiten om voor belastingaftrek in aanmerking te komen. De Werkgroep stelt voor een collectieve pensioenvoorziening in het leven te roepen die voor een ieder betaalbaar is waarbij het solidariteitsprincipe geldt.

Uit de enquête blijkt dat agrarische ondernemers niet eensgezind zijn over een collectieve pensioenverzekering. Bijna een derde van de ondernemers is voorstander, 40% tegenstander en 31% is onverschillig. Er is geen significante relatie met de leeftijd van de ondernemers. Hoe ouder, hoe groter de sympathie. De grootste voorstanders van een collectief pensioen zijn te vinden in de sectoren glastuinbouw en opengrondstuinbouw, terwijl akkerbouwers de grootste tegenstanders zijn.

Wanneer gedacht wordt aan een pensioenfonds gekenmerkt door collectiviteit en solidariteit, dan is er sprake van een tweedepijlerproduct. Hierdoor zijn de bepalingen van de Pensioenwet, gelijke behandeling naar geslacht, leeftijd, arbeidsduur en gezondheid, van toepassing. Ter financiering wordt een doorsneepremie geheven die voor alle deelnemers gelijk is. Gezien de weerstand die er is tegen een verplichte collectieve regeling (40% oneens) zou er gekozen kunnen worden voor een 'open' fonds, gebaseerd op vrijwillige keuze met betrekking tot toetreding. De solidariteitskenmerken zullen ertoe leiden dat niet alle zelfstandigen toetreden. De te hanteren doorsneepremie is voor jonge deelnemers financieel minder aantrekkelijk dan voor oudere deelnemers. Jongeren zullen daarom eerder kiezen voor particuliere pensioenproducten. Verdis-

conteren van dit effect drijft de premie op. Een pensioenfonds voor zelfstandigen in de tweede pijler is dus mogelijk, maar impliceert zware solidariteitseisen, wat zich momenteel niet verhoudt tot het door agrarische zelfstandigen gewenste 'open' karakter.

Een alternatief is een collectieve pensioenregeling in de derde pijler. Er bestaan diverse mogelijkheden om op vrijwillige basis collectieve regelingen voor zelfstandigen vorm te geven. Het stimuleren van het gebruik van dergelijke regelingen is aan organisaties van zelfstandigen. Met collectieve regelingen kunnen voor de deelnemers kostenvoordelen worden behaald. Ook kunnen organisaties van zelfstandigen zelf een verzekeraar oprichten in de vorm van een onderlinge waarborgmaatschappij. Binnen de huidige kaders hebben zelfstandigen dus al de mogelijkheid zich tegen voordelige tarieven collectief te verzekeren (Tweede Kamer 29843, 2007).

4.6 Kernpunten pensioen

- Ruim 70% van de ondernemers verwacht niet dat de AOW toereikend is om in het dagelijks levensonderhoud te voorzien.
- Ongeveer 20% van de ondernemers verwacht buiten de AOW geen aanvullend pensioen te hebben opgebouwd via stortingen bij een verzekeraar of bank, FOR, loondienst, of waardeontwikkeling bedrijf. Uit de cijfers wordt duidelijk dat slechts een beperkt deel van de agrarische ondernemers (ongeveer een kwart) een pensioen opbouwt dat zicht geeft op een verwachte uitkering van 15.000 of meer per jaar bovenop de AOW (ter referentie: bij werknemers komt de pensioenopbouw gemiddeld neer op dit bedrag).
- Een groep van 28% van de ondernemers weet het niet dan wel wil het niet zeggen. Dit laatste kan duiden op beperkt pensioenbewustzijn.
- Bijna 60% van de agrarische ondernemers verwacht dat het pensioen rond de pensioendatum voldoende tot ruim voldoende is terwijl 27% verwacht onvoldoende pensioen te hebben. In het mkb liggen deze percentages op respectievelijk 49 en 48. Hierbij is niet bekend in hoeverre ondernemers de waardeontwikkeling van het eigen bedrijf hebben meegenomen. De verwachtingen van agrarische ondernemers ten aanzien van beschikbaar pensioen zijn dus minder negatief dan ondernemers in het mkb.
- Redenen voor een beperkte aanvullende pensioenopbouw zijn:
 - inkomen biedt te weinig ruimte om voldoende geld op zij te leggen;

- wil een bedrijf kunnen blijven voortbestaan, dan zijn de ouders wel genoodzaakt zijn eigen vermogen in het bedrijf te laten zitten. Indien het bedrijf wordt overgedragen naar een volgende generatie, dan blijkt een aanzienlijk deel van het eigen vermogen in het bedrijf naar de opvolger te gaan. Dit gaat ten koste van de hoogte van het pensioen.
- Ondernemers zien waardeontwikkeling van het bedrijf (55%) als veruit de belangrijkste bijdrage aan pensioenopbouw. Dit geldt voor alle sectoren in de land- en tuinbouw. Tweederde van de jongere ondernemers (<45 jaar) verwacht via de waardeontwikkeling van het bedrijf vermogen op te bouwen, terwijl slechts 28% van de oudere ondernemers (>65 jaar) dit nog ziet. Ook in het mkb zien ondernemers waardeontwikkeling van het bedrijf als belangrijke bijdrage aan het pensioen, agrarische ondernemers hebben positievere verwachtingen en zij overschatten mogelijk de bijdrage vanuit de waardevermeerdering.
- Ruim een derde van de agrarische ondernemers bouwt momenteel pensioen op via lijfrente-/koopsompolis. Van de ondernemers die een lijfrenteverzekering hebben, betreft het in ongeveer de helft van de gevallen een uitkering van minder dan 10.000 euro per jaar, gebaseerd op de huidige inleg.
- Circa 30% van de agrarische ondernemers bouwt pensioen op met de FOR. Slechts 8% van de ondernemers is van mening dat met alleen de FOR voldoende pensioen wordt opgebouwd. Over het opgebouwde bedrag moet immers nog belasting worden betaald. Deelname aan de FOR onder agrariers ligt rond de 45%. In recente studies in het mkb worden percentages genoemd van 27 tot 48. De belangrijkste reden om niet aan de FOR te doteren is dat er geen of onvoldoende winst wordt gemaakt.
- Ondernemers zijn niet eensgezind over een collectieve pensioenverzekering. Bijna een derde van de ondernemers is voorstander, 40% tegenstander en 29% is onverschillig. Er is geen significante relatie met de leeftijd van de ondernemers. De grootste voorstanders van een collectief pensioen zijn met name ondernemers in de glastuinbouw en opengrondstuinbouw, terwijl akkerbouwers de grootste tegenstanders zijn.

5 Laag inkomen en gebruik van voorzieningen bij laag inkomen

5.1 Inleiding

Een (tijdelijk) laag inkomen voor levensvatbare bedrijven kan grote gevolgen hebben voor de continuïteit van bedrijven. Omdat agrarische ondernemers gemiddeld genomen én lagere winsten halen én hun winsten bovendien jaarlijks sterk kunnen fluctueren is het belang van een goede voorziening om tijdelijk laag inkomen op te vangen groot. Dat ondernemers in de landbouw en visserij gemiddeld de laagste winsten halen - het betreft zowel zelfstandigen, als dga's - is gevonden in de studie uitgevoerd door Folkeringa en De Jong (2007). Van Everdingen en Jager (2008) vinden dat in de periode 2004-2006 gemiddeld bijna een kwart van de gezinnen met hun totaal inkomen beneden de lage inkomensgrens gebaseerd op de IOAZ-regeling (ongeveer 22.000 euro per gezin) uitkomt. In de periode 2002-2004 is dit percentage lager. Door over een aantal jaar te middelen komen structureel lage inkomens aan het licht.

Jaarlijkse fluctuaties in inkomen komen voort uit de marktsituatie en prijsvorming van agrarische producten die per jaar kunnen verschillen. Het hoeven dus niet altijd dezelfde bedrijven te zijn die een laag inkomen behalen. Daarentegen zijn er ook bedrijven die wél langdurig goed of slecht scoren (Van Everdingen en Jager, 2008). In 2007 bedraagt bijvoorbeeld het gemiddelde totaal inkomen per huishouden op agrarische bedrijven ongeveer 60.000 euro. Dit is een uitzonderlijk goed jaar. Op ruim 10% van deze huishoudens is toch een negatief inkomen behaald, terwijl bij één op de vijf huishoudens het inkomen hoger is dan 100.00 euro. Hieruit blijkt dat de spreiding tussen de inkomens op de agrarische bedrijven groot is. Deze spreiding is gemiddeld groter dan bij werknemers (Folkeringa en De Jong, 2007).

In dit hoofdstuk kijken we naar de bekendheid met de voorzieningen, i.c. het *Besluit bijstandsverlening zelfstandigen (Bbz)* en *Inkomensvoorziening oudere en gedeeltelijk arbeidsongeschikte gewezen zelfstandigen (IOAZ)*, in welke mate agrariërs gebruik maken van de voorzieningen voor (tijdelijk) laag inkomen en of de toegankelijkheid goed is. De vermogensgrens voor de Bbz wordt besproken en we doen suggesties om de toegang tot met name het Bbz te verbeteren.

5.2 Mate waarin een beroep wordt gedaan op het Bbz en IOAZ

Besluit bijstandsverlening zelfstandigen (Bbz)

In de enquête geeft 5%¹ van de ondernemers aan ooit een keer gebruik gemaakt van het Bbz. Aandelen liggen het hoogst in de niet grondgebonden sectoren als de intensieve veehouderij (oorzaak: varkenspest, financiële situatie en vogelgriep) en de glastuinbouw (oorzaak: hoge energieprijzen, lage opbrengsten). Het beroep op het Bbz neemt significant toe met de bedrijfsomvang. De verklaring hiervoor is dat in de land- en tuinbouw Bbz-uitkeringen grotendeels betrekking hebben op verstrekking van bedrijfskapitaal voor levensvatbare bedrijven met acute liquiditeitstekorten.

Tabel 5.1	Beroep op het Besluit bijstandsverlening zelfstandigen (Bbz) per bedrijfstype en totaal land- en tuinbouw (in %)
Akkerbouw	1
Melkvee	1
Intensieve veehouderij	24
Glastuinbouw	12
Opengrondstuinbouw	6
Overig	0
<i>Totaal</i>	<i>5</i>

Ook worden bij Dienst Regelingen (DR) het aantal aanvragen geregistreerd. In tabel 5.2 zijn de daar geregistreerde aanvragen voor het Bbz vanaf 2001 weergegeven. Het gaat hier grotendeels om aanvragen voor bedrijfskapitaal. DR beschikt over een aantal financieringsdeskundigen die door gemeenten voor advies ingeschakeld kunnen worden voor een advies over de levensvatbaarheid van het bedrijf. Dat gebeurt in relevante mate maar is niet verplicht. Eenvoudige aanvragen gebeuren steeds vaker door gemeentes zelf. Hierdoor zal het totale aantal agrariërs dat een beroep doet op het Bbz een fractie hoger zijn dan geregistreerd. DR schat in dat in circa 85% van de huidige aanvragen in de agrarische sector door gemeenten een beroep op adviesdiensten van DR wordt gedaan.

¹ Gezien de omvang van de steekproef gecombineerd met het beperkte gebruik van de regelingen, moet dit percentage met enige voorzichtigheid gebruikt worden.

Tabel 5.2	Aantal ontvangen aanvragen Bbz in de periode 2001-2008							
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Ontvangen aantal aanvragen Bbz	377	337	582	384	276	191	192	267
Bron: LNW-DR.								

Het grote aantal aanvragen in 2003 kwam door de slechte financiële situatie in de varkenshouderij en de uitbraak van vogelpest (Berkhout en Van Bruchem, 2004). De laatste jaren is er sprake van een dalend aantal aanvragen. In 2008 is het aantal aanvragen met 267 weer gestegen richting het niveau van 2005. Oorzaken hiervan zijn onder andere de slechte biggenprijzen, hoge energiekosten in de glastuinbouw, melkveehouders die de afgelopen jaren nog fors geïnvesteerd hebben in melkquota en nu te maken krijgen met prijschommelingen van de melk en hoge voerkosten (zijn ze niet gewend).

Een strengere opstelling van de banken als gevolg van de huidige economische crisis, naast een ontoereikend bedrijfskapitaal vanuit Bbz, zal ervoor zorgen dat een aantal land- en tuinbouwbedrijven ook te maken gaan krijgen met het wettelijke traject van schuldsanering. Iets waar tot voor kort in de agrarische sector een taboe op ruste, maar wat in het midden- en kleinbedrijf al vaker voorkomt.

Inkomensvoorziening oudere en gedeeltelijk arbeidsongeschikte gewezen zelfstandigen (IOAZ)

Uit de enquête blijkt dat afgerond slechts 1%¹ van de ondernemers ooit een beroep heeft gedaan op de wet Inkomensvoorziening oudere en gedeeltelijk arbeidsongeschikte gewezen zelfstandigen (IOAZ). In tabel 5.3 is het aantal aanvragen voor IOAZ vanaf 2003 weergegeven dat is geregistreerd bij Dienst Regelingen (DR). Ook uit deze cijfers blijkt dat er in beperkte mate beroep op de IOAZ wordt gemaakt.

Tabel 5.3	Aantal ontvangen aanvragen IOAZ in de periode 2003-2007				
	2003	2004	2005	2006	2007
Ontvangen aantal aanvragen IOAZ	22	72	60	37	28
Bron: LNW-DR.					

¹ Gezien de omvang van de steekproef en het beperkte gebruik van de regelingen, moet dit percentage met enige voorzichtigheid gebruikt worden.

5.3 Achterliggende factoren: bekendheid en toegankelijkheid tot de voorzieningen

Uit de enquête blijkt dat een kleine meerderheid van alle ondernemers op de hoogte is van de specifieke wettelijke regelingen in de bijstandssfeer (tabel 5.4). De bekendheid is het grootst in de intensieve veehouderij. Hier ligt een verband met het gebruik van de regelingen (zie tabel 5.1 en 5.2). Het blijkt dat jongeren slechter op de hoogte zijn van de regelingen dan oudere ondernemers. Ongeveer driekwart van de ondernemers is van mening dat banken en accountantskantoren een signaalfunctie vervullen en daarom meer informatie zouden moeten geven over de mogelijkheden van Bbz en IOAZ.

Akkerbouw	60
Melkvee	49
Intensieve veehouderij	72
Glastuinbouw	51
Opengrondstuinbouw	46
Overige	42
<i>Totaal</i>	<i>52</i>

Quote geïnterviewde: 'Banken zouden meer gebruik van hun signaalfunctie kunnen maken. Zij hebben als eerste zicht op rekening courantposities van hun klanten.'

Toegankelijkheid Bbz en IOAZ

Bijna de helft van de ondernemers die ooit gebruik heeft gemaakt van één van de regelingen is het eens met de stelling dat de toegankelijkheid goed geregeld is. Een derde van de gebruikers vindt de toegang tot de regelingen niet goed. De accountant biedt de belangrijkste hulp bij het doen van de aanvraag.

Quote geïnterviewde: 'Toegang tot de regelingen in de agrarische gemeenten is goed. Gemeenteambtenaren zijn betrokken bij de sector en maken het bestaan van de regelingen ook kenbaar. Voor een ondernemer in een grote niet-agrarische gemeente is de drempel hoog om in de "stad" bij de sociale dienst een aanvraag te moeten doen.'

In verhouding tot de grote aantallen bedrijven met negatieve inkomens en het kwart van de ondernemers dat gemiddeld inkomen onder de armoedegrens heeft, is het feitelijk gebruik van het Bbz beperkt. Hiervoor zijn een paar verklaringen te geven:

1. bedrijven die structureel onder de lage inkomensgrens zitten komen vaak niet in aanmerking voor een uitkering om niet van het Bbz omdat het aanwezige vermogen te hoog is. Veel agrarische bedrijven beschikken over een aanzienlijk bedrijfsvermogen (in de vorm van onroerend goed, land en machines). Folkeringa en Vroonhof (2004) constateren dat vier op de tien ondernemers met een laag inkomen een aanzienlijk vermogen heeft. Uit Geerling-Eiff en Van der Meulen (2008) blijkt dat agrarische bedrijven met gemiddeld een totaal gezinsinkomen onder de armoedegrens in de periode 2003-2005 beschikken over een eigen vermogen van 700.000 euro. De spreiding hierbinnen is groot. Vijf procent van de bedrijven onder de armoedegrens (circa 800 bedrijven), met name glastuinbouw en hokdierbedrijven, beschikt over een eigen vermogen van minder dan 100.000 euro. Deze bedrijven zouden dus in aanmerking kunnen komen voor een uitkering;
2. ondanks inkomens die onder de lage inkomensgrens liggen, zijn banken vaak bereid perspectiefvolle bedrijven te financieren wanneer deze bedrijven nog over een redelijk eigen vermogen beschikken. Aanwezige eigen vermogen biedt de banken zekerheid. Er wordt in dit geval dus geen beroep op de Bbz gedaan;
3. bedrijven met een structureel laag inkomen hebben gemiddeld vaak een kleinere bedrijfsomvang en worden vaker geleid door oudere ondernemers (Geerling-Eiff en van der Meulen, 2008). Voor deze groep bedrijven is het aanwezige eigen vermogen in vele gevallen een buffer die allereerst wordt aangesproken om in het levensonderhoud te voorzien. Deze bedrijven teren hierdoor jaarlijks in op hun eigen vermogen ('eten hun eigen bedrijf op'), wat uiteindelijk op termijn zal neerkomen op een bedrijfsbeëindiging. Het aanwezige eigen vermogen op agrarische bedrijven is dus veruit de belangrijkste vorm om in het levensonderhoud bij structureel lage inkomens te voorzien.

5.4 Knelpunten en verbeterpunten

Op basis van de gehouden interviews en uitkomsten van de enquête worden vanuit de praktijk de volgende knelpunten gesignaleerd en vanuit de onderzoekers oplossingen aangereikt. Deze komen voort vanuit de specifieke kenmerken

van de agrarische sector en wijken af van het kabinetsstandpunt ten aanzien van de algemene voorwaarden op het gebied van bijstand en pensioen (Tweede Kamer 30 545, 2008).

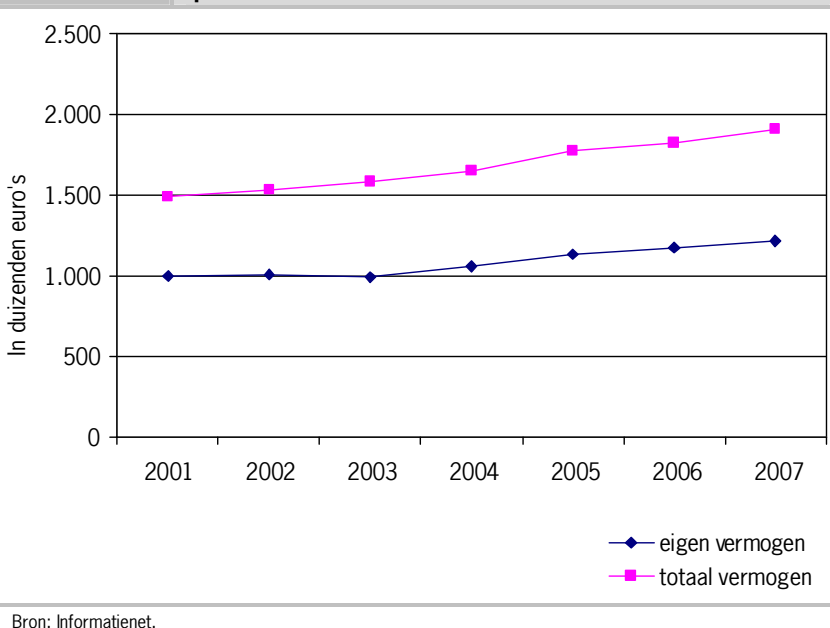
1. Bij het beroep doen op het Bbz wordt pensioenvorming via storting van koopsom/lijfrente gezien als een afkoopbare, voorliggende voorziening. Formeel gezien moeten voorliggende voorzieningen worden afgekocht. Dit resulteert in onredelijke afkoopverliezen. Nu bestaat de mogelijkheid op gemeenteniveau vanuit het individualiseringsbeginsel te toetsen naar redelijkheid en billijkheid van de afkoopbaarheid van voorliggende voorzieningen. Gevolg: sommige gemeenten zien hier strikt op toe en anderen laten het 'vrij'. Als dit bedrag toereikend is, dan vervalt mogelijk het recht op bijstand. Bij aanvragen Bbz gaat het vaak om kleine bedragen (10 duizend(en) euro) van pensioenvorming die in een goed jaar zijn getroffen.

Voorgestelde oplossing

Om de ongelijkheid enerzijds tussen zelfstandigen (Bbz) en werknemers (Wwb) en anderzijds tussen reguliere (Bbz) en oudere zelfstandigen (IOAZ) op te heffen, zie paragraaf 2.4.3, wordt voorgesteld een vrijstelling op te nemen voor pensioenvoorziening die ondernemers in eigen beheer hebben getroffen in de vorm van koopsom/lijfrente. Hiermee wordt een 'gelijke' behandeling gerealiseerd over de verschillende doelgroepen en is een ondernemer niet afhankelijk van een beslissing op gemeenteniveau. Om qua hoogte van vrijstelling hierin ook eenduidigheid te realiseren zou de norm zoals opgenomen in de Regeling vermogenswaardering IOAZ van 111.000 euro (bedrag 2008) als maatstaf kunnen worden gehanteerd.

2. Momenteel wordt in circa 40% van de aanvragen voor bedrijfskapitaal al een beroep gedaan op het maximaal beschikbare bedrag (*persoonlijke mededeling DR*). Voor steeds meer agrarische ondernemers die behoefte hebben aan bedrijfskapitaal voor een doorstart van een levensvatbaar bedrijf is het maximumbedrag van circa 173.000 euro (bedrag 2008) te beperkt. Dit komt door de schaalvergroting die heeft plaatsgevonden en nog steeds plaatsvindt in de agrarische sector. Hierdoor is de kapitaalbehoefte sterk gestegen.

Figuur 5.1 **Ontwikkeling van het gemiddelde eigen vermogen en het totaal vermogen per bedrijf in de land- en tuinbouw in de periode 2001-2007**

Figuur 5.1 toont het gemiddelde eigen en totale vermogen en de stijging in de afgelopen jaren in de land- en tuinbouw. Het eigen vermogen toont een stijging van gemiddeld 3,3% per jaar. Het totaal vermogen toont een stijging van gemiddeld 4,3% per jaar. In de niet-grondgebonden sectoren zoals glastuinbouw en intensieve veehouderij is de stijging sterker geweest. Voor steeds meer bedrijven, met name in de glastuinbouw en intensieve veehouderij, is 173.000 euro een druppel op een gloeiende plaat. Dit maximale bedrijfskapitaal is een bedrag dat vastgesteld wordt door SZW met jaarlijkse indexering voor alle ondernemingen (inclusief mkb). Er worden hierbij geen aparte bedragen voor agrarische ondernemingen vastgesteld.

Voorgestelde oplossing

Aangezien het om levensvatbare bedrijven gaat met tijdelijke financiële problemen wordt een verruiming van het bedrijfskapitaal voorgesteld dat in de pas loopt met het proces van schaalvergroting in de land- en tuinbouw.

Voor grondgebonden agrarische ondernemingen (melkvee en akkerbouw) is de looptijd van de lening van 10 jaar ook een knelpunt. Marges die na de doorstart gemaakt worden, zijn te gering om de lening in deze periode terug te betalen. Een aflossingsschema van 10 jaar past wel bij varkenshouderij en glastuinbouw omdat hierbij de marges vaak wel toereikend zijn.

3. Het maximale beschikbare bedrijfskapitaal wordt verstrekt per onderneming. Steeds meer land- en tuinbouwbedrijven worden geleid door meer dan 1 volwaardige ondernemer.

Voorgestelde oplossing

Een oplossing voor de beperkte omvang van het bedrijfskapitaal in de agrarische sector kan zijn om de bedragen te verstrekken per fulltimeondernemer.

4. Wanneer de partner een inkomen op of boven de bijstandsnorm heeft (1.337 euro per maand in 2008), dan vervalt het recht van het bedrijf op Bbz. Overigens is die inkomensgrens niet absoluut. Zo mag bij de vaststelling van de hoogte van het inkomen rekening worden gehouden met extra hoge lasten bijvoorbeeld verbonden aan de woning of ziektekostenverzekering.

Voorgestelde oplossing

Gezien het karakter van de aanvragen in de agrarische sector, voornamelijk gericht op bedrijfskapitaal, is in dergelijke gevallen het noodzakelijke kapitaal voor een doorstart niet aanwezig. Daarom wordt voorgesteld bij aanvragen voor bedrijfskapitaal het inkomen van de partner buiten beschouwing te laten. In de agrarische sector staat de bijdrage van het inkomen van de partner niet in verhouding tot het vaak maximaal benodigde bedrijfskapitaal dat nodig is voor overbrugging van tijdelijke financiële problemen.

5. Hoewel een kleine meerderheid van de ondernemers die gebruik hebben gemaakt van de Bbz of IOAZ de toegang goed geregeld vindt, blijft de noodzaak bestaan om het aanvragen te vergemakkelijken.

Voorgestelde oplossing

Een mogelijkheid die met succes wordt toegepast in enkele gemeenten is het houden van een spreekuur bij de Kamer van Koophandel. Daarnaast kan ook gedacht worden aan spreekuren op lokale LTO-kantoren. Ook wordt vanuit de agrarische praktijk gemeenten geadviseerd om meer aan deskundigheidstrai-

ningen te doen voor Sociaal Consulenten. Er zijn nu nog te veel consulenten onvoldoende deskundig om de winst- en verliesrekening te interpreteren van zelfstandige ondernemers die een Bbz-aanvraag doen.

5.5 Kernpunten voorzieningen bij laag inkomen

- Het inkomen van de agrarische zelfstandigen is het laagst van alle categorieën zelfstandigen. In de periode 2004-2006 blijkt gemiddeld bijna een kwart van de gezinnen in de land- en tuinbouw een inkomen te hebben beneden de lage inkomensgrens van circa 22.000 euro. Daarnaast kunnen de fluctuaties in inkomen tussen jaren groot zijn afhankelijk van prijsvorming van producten en marktsituaties. Wel is de vermogenspositie van hen gemiddeld genomen beter dan zelfstandigen in het mkb.
- Het aanwezige eigen vermogen op agrarische bedrijven blijkt veruit de belangrijkste vorm te zijn om in het levensonderhoud bij structureel lage inkomens te voorzien.
- In de steekproef¹ heeft 5% van de agrarische ondernemers een keer gebruik gemaakt van de Bbz, vooral in de niet-grondgebonden sectoren als de intensieve veehouderij en de glastuinbouw. Binnen het Bbz gaat het veelal om aanvragen voor bedrijfskapitaal. Het gaat hierbij vaak om levensvatbare bedrijven die geconfronteerd worden met een acuut liquiditeitstekort door tegenvallen opbrengsten.
- Bijna de helft van de ondernemers die ooit gebruik heeft gemaakt van het Bbz en/of IOAZ is het eens met de stelling dat de aanvraagmogelijkheid goed geregeld is. Een derde van de gebruikers vindt de aanvraagmogelijkheden niet goed. De accountant vervult de belangrijkste rol bij het doen van de aanvraag.
- Een kleine meerderheid van alle ondernemers is op de hoogte van de specifieke wettelijke regelingen in de bijstandssfeer. Maar ook bijna de helft van de ondernemers niet. Hier valt met een goede voorlichting dus nog veel te winnen.
- Ongeveer driekwart van de ondernemers is van mening dat banken en accountantskantoren een signaalfunctie vervullen en daarom meer bekendheid moeten geven aan de mogelijkheden van het Bbz en IOAZ. Daarnaast zouden

¹ Gezien de omvang van de steekproef en het beperkte gebruik van de regelingen, moeten deze percentages met enige voorzichtigheid gebruikt worden.

bedrijven die geconfronteerd worden met grote inkomensschommelingen tussen de jaren beter gebruik maken van de fiscale faciliteit middeling van inkomens.

- Praktische knelpunten ten aanzien van het functioneren van het Bbz zijn:
 - pensioenvorming door storting van koopsom/lijfrente wordt gezien als een afkoopbare voorziening. Formeel gezien moeten voorliggende voorzieningen worden afgekocht. Dit resulteert in onredelijke afkoopverliezen. Als dit bedrag toereikend is, dan vervalt mogelijk het recht op bijstand. Pensioenvorming door werknemers bij pensioenfondsen valt buiten het bijstandsbesluit (Wwb) en binnen de IOAZ bestaat er een vrijstelling van pensioenvorming die door ondernemers in eigen beheer is getroffen tot 111.000 euro. Gemeenten hebben vanuit het individualiseringsbeginsel de mogelijkheid in de beoordeling de gedane pensioenreservering geheel of gedeeltelijk buiten beschouwing te laten. Per gemeente kan de medewerking hieraan verschillen;
 - voor steeds meer agrarische ondernemers met levensvatbare bedrijven die behoefte hebben aan bedrijfskapitaal voor een doorstart is het maximumbedrag van circa 173.000 euro per bedrijf te beperkt;
 - wanneer de partner een inkomen op of boven de bijstandsnorm heeft (1.337 euro per maand), dan vervalt het recht van het bedrijf op Bbz en, gezien het karakter van de aanvragen in de agrarische sector, dus op bedrijfskapitaal;
 - aanvraagmogelijkheid en de bekendheid van de regelingen kan worden vergroot door aanbieden van spreekuren bij de Kamers van Koophandel en bij regionale LTO-kantoren en meer deskundigheid bij consultants in het lezen van winst- en verliesrekeningen.

6 Levensloopregeling

6.1 Inleiding

Werknemers hebben de mogelijkheid om een gedeelte van hun inkomen opzij te leggen voor de zogenaamde levensloopregeling. Zelfstandigen kunnen dit niet. Volgens CBS Statline maakte in 2006 5,6% van de werknemers gebruik van de levensloopregeling. Westhof et al. (2006) vinden dat de helft van de werknemers de regeling wil gebruiken om eerder met werken te stoppen. Daarnaast zijn zwangerschapsverlof of een sabbatical redenen om de regeling toe te passen, maar een groot deel van de werknemers (30%) geeft aan nog niet te weten waar de regeling voor gebruikt gaat worden.

In dit hoofdstuk wordt de mening van agrarische ondernemers weergegeven over een levensloopregeling voor zelfstandige ondernemers en de bedragen die ze hiermee opzij zouden willen zetten.

6.2 Interesse in levensloopregeling

Aan agrarische ondernemers is gevraagd of ze geïnteresseerd zijn in een levensloopregeling. Om dit concreet te maken is uitgegaan van de vorming van een belastingvrije reserve. Bijna de helft van de ondernemers (46%) heeft belangstelling om mee te doen aan deze voorgestelde variant binnen de levensloopregeling.¹ Hierin wordt de mogelijkheid geboden om belastingvrij te kunnen reserveren buiten het bedrijf (bijvoorbeeld een bank) en dit bedrag te kunnen gebruiken voor een periode waarin men minder inkomen heeft. Dit percentage neemt toe van rond de 37 voor de kleinere bedrijven tot 57 bij de grote bedrijven; een significant verschil.

Ook door Westhof et al. (2006) is gepeild of er behoefte is aan een dergelijke regeling bij zelfstandigen. Zij vinden dat onder de dga's al 11% van de levensloopregeling gebruik maakt en dat 14% dit overweegt te gaan doen. In de studie geeft bijna de helft van de zelfstandigen aan het principieel onjuist te vinden van de regeling te zijn uitgesloten, maar bijna een derde voert aan dat een regeling

¹ De voorgestelde levensloopregeling in dit onderzoek wijkt sterk af van de huidige levensloopregeling zoals die is voor werknemers. Bij de vergelijking en interpretatie van de uitkomsten van de enquête is hiermee rekening houden.

niet past bij het ondernemerschap en dat er voldoende andere mogelijkheden zijn.

Tabel 6.1		Interesse in een levensloopregeling voor zelfstandige ondernemers (in %)		
	Ja	Nee	Weet niet/geen mening	
Akkerbouw	48	22	30	
Melkvee	42	32	26	
Intensieve veehouderij	52	29	19	
Glastuinbouw	57	29	15	
Opengrondstuinbouw	63	25	12	
Overig	26	34	39	
<i>Totaal</i>	<i>46</i>	<i>29</i>	<i>25</i>	

Hoogte van op te bouwen bedragen

De geënquêteerde ondernemers die zouden willen deelnemen zijn verdeeld over het bedrag dat ze zouden willen sparen via de levensloopregeling (tabel 6.2). Bij ongeveer 30% van der ondernemers gaat het om een bedrag van meer dan 100.000 euro. Naarmate de inkomsten uit bedrijf stijgen, lijken de op te bouwen bedragen met levensloopregeling toe te nemen, maar deze relatie is niet significant. Ook zijn geen significante relaties gevonden met bedrijfsomvang en leeftijd.

Tabel 6.2		Op te bouwen bedrag met levensloop				
	Minder dan 25.000 euro	Tussen de 25.000 en 50.000 euro	Tussen de 50.000 en 100.000 euro	Meer dan 100.000 euro	Weet niet/ geen mening	Totaal
Aandeel (%)	3	23	36	29	8	100
Bedrijfsomvang (nge)	109	166	110	143	118	133
Leeftijd	45	49	53	48	46	50
Gem. inkomen uit bedrijf	40.100	54.100	62.200	115.400	46.600	71.900
Bron: Enquête en het Informatienet.						

Redenen voor een levensloopregeling

Er is in de enquête niet gevraagd waar de agrarische ondernemers de levensloop voor zouden willen gebruiken. Het ligt echter voor de hand dat zij die gezien de inkomenschommelingen ook zouden willen gebruiken om een 'slecht jaar' te overbruggen. Dit is een andere invulling dan bij werknemers het geval is. Westhof et al. (2006) geven aan dat ondernemers dezelfde redenen om met de regeling mee te doen als werknemers, maar bovendien noemen zij belastinguitstel als reden. Een op de vijf zelfstandigen heeft het werk al eens moeten onderbreken of verminderen in verband met de opvang van kinderen, om gezondheidsredenen of werk in loondienst. Daarnaast had 12% wel willen onderbreken maar zegt het niet te hebben gedaan, vanwege financiële beperkingen.

6.3 Kernpunten levensloopregeling

- Bijna de helft (46%) van de agrarische ondernemers heeft belangstelling om deel te nemen aan een levensloopvariant waarin belastingvrij gereserveerd kan worden buiten het bedrijf en dit bedrag gebruikt kan worden voor een periode waarin men minder inkomen heeft. Naarmate de bedrijfsomvang toeneemt, stijgt de belangstelling. Niet-agrarische zelfstandigen zijn verdeeld over het nut en noodzaak van een levensloopregeling die tussentijds verlof en vroegere uittreding mogelijk maakt. Overigens wijken de voorgestelde uitgangspunten van de regeling zoals die in de enquête is voorgelegd beduidend af van de huidige levensloopregeling waardoor vergelijking moeilijk is.
- De grote groep respondenten die positief staat tegenover een levensloopregeling en het bedrag dat ze hiermee willen opbouwen biedt ruimte voor partijen (bedrijfsleven, belangenorganisatie en overheid) om hierop voort te borduren.

7 Informatievoorziening sociale zekerheid in de landbouw

7.1 Beoordeling

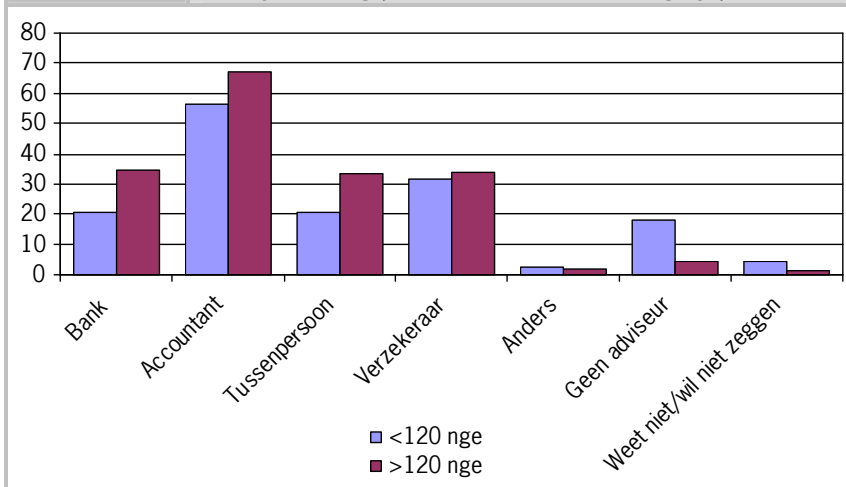
De grootste groep ondernemers (58%) is niet ontevreden, maar ook niet tevreden over de informatievoorziening rond de sociale zekerheidsvoorzieningen (tabel 7.1). Wel is het zo dat bij de ouderen het aandeel dat tevreden is lager ligt dan bij de jongere ondernemers. Een mogelijke verklaring hiervan is dat veel informatie tegenwoordig via internet verspreid wordt en ouderen hier vaak minder gebruik van maken. Er is geen significante relatie tussen ervaring met de informatievoorziening en de bedrijfsomvang en de hoogte van het gemiddelde inkomen uit bedrijf.

	Tevreden	Neutraal	Ontevreden	Weet niet	Totaal
Aandeel (%)	16	58	11	15	100
Bedrijfsomvang (nge)	146	118	131	70	117
Leeftijd	48	51	47	51	50
Gem. inkomen uit bedrijf	65.900	59.200	91.800	39.100	60.100

Bron: Enquête en het Informatienet.

De accountant is de belangrijkste adviseur bij sociale verzekeringen (figuur 7.1). Hierbij is een significant verband met de bedrijfsomvang aanwezig: naarmate de bedrijfsomvang toeneemt, neemt ook de rol van de accountant toe. De verzekeraars, tussenpersonen en banken volgen op gepaste afstand. Dit beeld komt overeen met cijfers van buiten de land- en tuinbouw (Bangma, 2006).

Figuur 7.1 Rol van verschillende adviseurs bij sociale zekerheidsvoorzieningen in procenten in relatie tot de bedrijfsomvang (meerdere antwoorden mogelijk)

7.2 Kernpunten informatievoorziening over sociale zekerheid

- Slechts een klein deel (16%) van de agrarische ondernemers is tevreden over de informatievoorziening op het gebied van sociale zekerheid. De grootste groep is neutraal en of weet het niet; 11% is ontevreden.
- De accountant is de belangrijkste adviseur bij sociale zekerheidsvoorzieningen.

8 Conclusies en aanbevelingen

Ter afronding van dit onderzoek zijn hieronder de belangrijkste conclusies weergegeven. Daarnaast geven de onderzoekers aanbevelingen voor het verbeteren van de sociale zekerheid onder agrarische ondernemers.

Algemeen

Belangrijkste verschillen in inkomensvoorzieningen tussen (agrarische) ondernemers en werknemers liggen op het terrein van arbeidsongeschiktheid en pensioenvorming. In tegenstelling tot werknemers moeten ondernemers op deze terreinen zelf voorzieningen treffen.

Arbeidsongeschiktheidsverzekering

Ongeveer 3% van de agrarische ondernemers krijgt te maken met arbeidsongeschiktheid. Dit percentage ligt hoger dan bij veel andere beroepsgroepen. De huidige verzekeringsgraad voor arbeidsongeschiktheid bij agrarische ondernemers ligt op 52%. Jongere ondernemers zijn vaker verzekerd. Dit geldt ook voor ondernemers met grotere bedrijven in vergelijking tot degene met kleinere bedrijven.

Bijna de helft van de ondernemers is niet verzekerd. De belangrijkste redenen om zich niet te verzekeren zijn: de te hoge premie (53%), niet nodig vanwege voldoende reserve (17%), te oud (17%), onvoldoende winst uit onderneming (16%) en medische uitsluiting (15%).

Van de ondernemers die niet verzekerd zijn is 49% het eens met de stelling 'Als ik arbeidsongeschikt raak, heb ik voldoende vermogen achter de hand om in mijn dagelijks levensonderhoud te voorzien' en 25% oneens. Deze laatste groep niet-verzekerden met onvoldoende vermogen achter de hand loopt een financieel risico bij ziekte of arbeidsongeschiktheid.

Van de niet-verzekerden is 11% het eens met de stelling dat een verzekering overbodig is, vanwege de erg kleine kans op arbeidsongeschiktheid. Voor niet-verzekerde ondernemers jonger dan 45 jaar ligt dit percentage op 24. Met name jonge ondernemers vinden de premie te hoog.

Aanbevelingen

Het is niet aan te bevelen om een verplichte collectieve regeling in het leven te roepen als oplossing voor degenen die nu niet verzekerd zijn. Enerzijds is een substantieel deel van de niet verzekerden op rationele gronden tot de beslissing gekomen. Anderzijds omdat de voorstanders (44%) voornamelijk te vinden zijn in de huidige groep verzekerden.

De premie voor de arbeidsongeschiktheidsverzekering is fiscaal aftrekbaar. Echter, voor de groep ondernemers die niet verzekerd is omdat zij de premie niet kan opbrengen, zal dit fiscale stimuleringskader nauwelijks effectief zijn en zal naar andere oplossingen moeten worden gezocht. In de meeste gevallen zullen deze ondernemers immers geen tot weinig belasting betalen. Daarnaast kan een kritische blik van de ondernemer op de uitgaven en het benadrukken van het risico op arbeidsongeschiktheid ervoor zorgen dat er financiële ruimte wordt gevonden om de premie te kunnen betalen.

Het is van belang dat de bewustwording bij jongere onverzekerde ondernemers wordt vergroot. Dit kan middels voorlichting met voorbeelden waarin de gevolgen van arbeidsongeschiktheid wordt getoond. Voor het afsluiten van een verzekeringen op hogere leeftijd geldt een hogere premie.

Pensioen

Ruim 70% van de ondernemers verwacht niet dat de AOW toereikend is om in het dagelijks levensonderhoud te voorzien. Ongeveer 20% van de ondernemers verwacht buiten de AOW geen aanvullend pensioen te hebben opgebouwd via stortingen bij een verzekeraar of bank, de FOR, loondienst, of waardeontwikkeling bedrijf. Een groep van 28% van de ondernemers weet de opbouw niet dan wel wil het niet zeggen. Uit de cijfers wordt duidelijk dat slechts een beperkt deel van de agrarische ondernemers (ongeveer een kwart) een pensioen opbouwt dat zicht geeft op een verwachte uitkering van 15.000 of meer per jaar bovenop de AOW (ter referentie: bij werknemers komt de pensioenopbouw gemiddeld neer op dit bedrag).

Ondernemers zien de waardeontwikkeling van het bedrijf (55%) veruit als de belangrijkste basis voor de pensioenopbouw. Dit geldt voor alle sectoren in de land- en tuinbouw. Jongere ondernemers zijn hierover positiever dan oudere ondernemers. Daarnaast spelen ook stortingen bij een verzekeraar (37%), FOR (32%) en sparen/beleggen via de bank (28%) een belangrijke rol.

Indien het bedrijf wordt overgedragen naar een volgende generatie, dan blijkt een aanzienlijk deel van het eigen vermogen in het bedrijf naar de opvolger

te gaan. Dit is noodzakelijk om de opvolger perspectief te geven en gaat ten koste van de hoogte van het pensioen.

Agrarische ondernemers zijn niet eensgezind over een collectieve pensioenregeling. In tegenstelling tot de arbeidsongeschiktheidsverzekering blijken er geen verklarende factoren zoals bedrijfsomvang, inkomen en vermogen te zijn voor de mate van pensioenopbouw.

Aanbevelingen

Het is aan te bevelen de bewustwording rondom pensioenvorming in de advisering nadrukkelijker aan de orde te stellen. Omdat de ondernemer rekent op de waardestijging van het bedrijf en pensioenvorming niet een onderwerp is waar hij zich dagelijks druk over maakt. Gezien de verwachte beschikbare bedragen bij pensionering verdient het aanbeveling in de advisering met concrete voorbeeldbedragen te komen die laten zien wat er financieel mogelijk is ten tijde van de pensionering.

Daarnaast is het belangrijk om de relatie tussen pensioenopbouw, vermogen in het bedrijf en financiering enerzijds en bedrijfsopvolging anderzijds nadrukkelijker mee te nemen in de advisering van banken, accountants en adviseurs.

Aangezien een derde van de agrarische ondernemers voorstander is van een collectieve pensioenregeling zouden belangenorganisaties het initiatief kunnen nemen een collectieve regeling op te zetten binnen de pensioenpijler met vrijwillige deelneming. Met zo'n regeling zou een kostenvoordeel voor de ondernemers kunnen worden behaald.

Voorzieningen bij laag inkomen

Het aanwezige eigen vermogen op agrarische bedrijven is de belangrijkste vorm om in het levensonderhoud bij lage inkomens te voorzien.

In verhouding tot de jaarlijks grote aantallen agrarische bedrijven met negatieve inkomens en een kwart van de ondernemers (15.000 tot 20.000 bedrijven) met een gemiddeld inkomen onder de armoedegrens is het feitelijk gebruik van het Besluit bijstandsverlening zelfstandigen (Bbz) beperkt. Jaarlijks maken zo'n 200 à 300 agrariërs gebruik van het Bbz. Van de agrariërs die aan het onderzoek meededen heeft 5% ooit gebruik gemaakt van deze voorziening. Voor de groep ondernemers met tijdelijke inkomensproblemen en een perspectiefvol bedrijf is dit een belangrijk vangnet.

Bedrijven die structureel onder de lage inkomensgrens zitten komen vaak niet in aanmerking voor een Bbz-uitkering, omdat het aanwezige vermogen te hoog is.

Aanbevelingen

Om de toegankelijkheid van het Bbz te verruimen worden vanuit de specifieke kenmerken van de agrarische sector door de onderzoekers een aantal suggesties ter verbetering aangedragen.

Er bestaat een ongelijkheid tussen enerzijds zelfstandigen (Bbz) en werknemers (Wwb) en anderzijds tussen reguliere (Bbz) en oudere zelfstandigen (IOAZ) ten aanzien van vrijstelling van pensioenvoorzieningen. Om deze ongelijkheid op te heffen, wordt voorgesteld een vrijstelling op te nemen voor pensioenvoorziening die ondernemers in eigen beheer hebben getroffen in de vorm van een koopsom/lijfrente. Hiermee wordt een 'gelijke' behandeling gerealiseerd over de verschillende doelgroepen en is een ondernemer niet afhankelijk van een beslissing op gemeenteniveau. Om qua hoogte van vrijstelling hierin ook eenduidigheid te realiseren zou de norm zoals opgenomen in de Regeling vermogenswaardering IOAZ van 111.000 euro (bedrag 2008) als maatstaf kunnen worden gehanteerd.

Voor steeds meer agrarische ondernemers met levensvatbare bedrijven die behoefte hebben aan bedrijfskapitaal voor een doorstart is het maximale bedrag van circa 173.000 euro (bedrag 2008) te beperkt. Het bedrijfskapitaal wordt verstrekt per onderneming. Steeds meer land- en tuinbouwbedrijven worden geleid door meer dan 1 volwaardige ondernemer. Gezien de aanwezige vermogens op agrarische bedrijven en de vermogensontwikkeling is het aan te bevelen om dit maximum te verruimen.

Wanneer de partner een inkomen op of boven de bijstandsnorm heeft (1.337 euro per maand (bedrag 2008)), dan vervalt het recht van het bedrijf op Bbz. Overigens is de inkomensgrens niet absoluut en is er ruimte voor maatwerk. Desondanks is gezien het karakter van de aanvragen in de agrarische sector (voornamelijk gericht op bedrijfskapitaal) het noodzakelijk kapitaal voor een doorstart niet aanwezig. Daarom wordt voorgesteld bij aanvragen voor bedrijfskapitaal binnen het Bbz het inkomen van de partner buiten beschouwing te laten. De extra bijdrage van het inkomen van de partner staat niet in verhouding tot het vaak maximaal benodigde bedrijfskapitaal dat nodig is voor overbrugging van tijdelijke financiële problemen.

Aanvraagmogelijkheden en de bekendheid van de regelingen kan worden vergroot door het aanbieden van spreekuren bij de Kamers van Koophandel en

lokale LTO-kantoren en meer deskundigheid bij consulenten van de gemeentelijke Sociale Diensten in het interpreteren van winst- en verliesrekeningen. Daarnaast vervullen de banken en accountantskantoren een belangrijke signaalfunctie.

Levensloopregeling

Werknemers hebben de mogelijkheid om een gedeelte van hun inkomen te reserveren voor de zogenaamde levensloopregeling. Zelfstandigen kunnen dit niet.

Bijna de helft (46%) van de agrarische ondernemers heeft belangstelling om deel te nemen aan een levensloopvariant waarin belastingvrij gereserveerd kan worden buiten het bedrijf, bijvoorbeeld een bank, en dit bedrag gebruikt kan worden voor een periode waarin men minder inkomen heeft. Naarmate de bedrijfsomvang toeneemt, stijgt de belangstelling.

Aanbeveling

Uitbreiding van de regeling naar niet-werknemers is momenteel vanwege uitvoeringstechnische redenen niet mogelijk. Desondanks verdient het aanbeveling om, gezien de getoonde belangstelling, met alle betrokken partijen (belangenorganisaties, banken, verzekeraars, accountants en overheid) deze levensloopvariant nader te onderzoeken in relatie tot de problematiek van inkomensschommelingen en pensioenvorming.

Literatuur en websites

Aantal faillissementen in de glastuinbouw loopt op. Agrarisch Dagblad, 21 oktober 2008.

Algra, N.E. *Sociaal verzekeringsrecht voor de ondernemer.* Wolters-Noordhoff, Groningen, 1995.

Bangma, K.L. *Pensioen van ondernemers. Hoe ondernemers hun pensioen regelen.* EIM, Zoetermeer, 2006.

Berkhout, P. en C. van Bruchem. *Landbouw-Economisch Bericht 2004*, LEI, Periodiek rapport 04.01, Den Haag, 2004.

Berkhout, P. en C. van Bruchem. *Landbouw-Economisch Bericht 2005*, LEI, Periodiek rapport 05.01, Den Haag, 2005.

Brouwer, P. en W. Zwinkels. *Verzekerd van een vangnet na de WAZ? Gevolgen van afschaffing van de WAZ voor het verzekeren van arbeidsongeschiktheidrisico's door ZZP'ers.* TNO, Hoofddorp, 2006.

Bruins, A. *Ondernemers en voorzieningen tegen onvoorziene inkomensrisico's*, EIM, Zoetermeer, 2003.

DoezeJager-Heesbeen. *Veertien levensverhalen van boeren en tuinders.* Werkgroep Armoede en Inkomen/ Stichting Zorg Om Boer en Tuinder Nederland, 2007.

Donner, J.P.H. *Kabinetsreactie onderzoek motieven zelfstandig ondernemerschap.* Brief aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten Generaal. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 7 november 2008.

Everdingen, W. van en J. Jager. *Een kwart van gezinnen in land- en tuinbouw onder minimum-inkomensgrens.* Agri-Monitor jaargang 14 - nummer 3 - juni 2008, LEI Wageningen UR, 2008.

Evers, George, Jorine Muijnck en Maarten Overweel. *ZZP-ers in de tijd gevolgd*. EIM, Zoetermeer, 2002.

Folkeringa, M. en P. de Jong - 't Hart. *Een eigen bedrijf: loon naar werken? Cijfers en achtergronden over inkomsten van ondernemers 1990-2004*. EIM, Zoetermeer, 2007.

Folkeringa, M. en P.J.M Vroonhof. *Armoede onder zelfstandige ondernemers*. EIM, Zoetermeer, 2004.

FNV Pers. *De Dynamische Driehoek; Zzp'ers en de FNV*, 2007.

Geerling-Eiff, F.A. en H.A.B. van der Meulen (red.). *Bedrijfsbeëindiging in de land- en tuinbouw: Op een kruispunt en dan?*Rapport 2008-001, LEI, Den Haag, 2008.

GIBO Groep. *GIBO Journaal, thema Bedrijfsoverdracht*. Nr. 3 oktober 2008.

Hartman, E. *Risk analysis of sick leave among Dutch farmers*. PhD Thesis, Wageningen University, The Netherlands, 2004.

Hessels, S.J.A. en P.J.M. Vroonhof, *Zelden zo populair: het ZZPschap* . EIM, Zoetermeer, 2003.

Hoogste tijd voor sociale rechtvaardigheid- Manifest tegen armoede en sociale uitsluiting, Alliantie voor sociale rechtvaardigheid, Utrecht, 2002.

Kastelein, M.E., R. Westhoff, A.J. van de Griend, E.J. Heemskerk, M. Biewinga. *Gelijke behandeling van pensioen in werknemers- en ondernemerssfeer*. Watson Wyatt in opdracht van Delta Lloyd en mkb, Amstelveen, 2006.

Knijff, A. van der, G. Splinter, J. Zijlstra (ASG) en N. Jukema. *Zzp'ers in beeld; een inventarisatie in de agrarische sector*. Rapport 2008-088, LEI, Den Haag, 2009.

Ministerie van SZW. *Voorlichtingscampagne vangnetregeling voor arbeidsongeschikte ondernemers*. Directie Communicatie; 22 oktober 2008 Nr. 08/109, 2008.

Ministerie van SZW. *Beleidsverkenning modernisering regelingen voor verlof en arbeidstijden*. Kenmerk AV/IR/2008/32851, 19 november 2008.

Oude Vrielink, H.E., F.M.M. Roelofs en E. Hartman. *Analyse van fysieke en psychische belasting, van verzuim en arbeidsongeschiktheid, en van maatregelen voor diverse takken van de agrarische sector*. Nota V 2001-104, IMAG, Wageningen, 2001.

StimulanSZ, *De Kleine gids voor de Nederlandse Sociale Zekerheid*, Kluwer Deventer, 2008.

Ruijs, M. en B. Janssens, *Verzekeringsbehoefte arbeidsongeschiktheid onder ondernemers en meewerkende partners in de land- en tuinbouw. Eindconcept*. LEI, Den Haag, 2005.

Tweede Kamer, *Pensioenopbouw door zelfstandigen*, Brief van de Minister van Sociale Zaken en werkgelegenheid en de staatsecretaris van Financiën, 29 843, 2007.

Tweede Kamer, *Regels betreffende pensioen*, Brief van de Minister van Sociale Zaken en werkgelegenheid en de staatsecretaris van Financiën, vergaderjaar 2006-2007, 30 413, nr 100, 2007a.

Tweede Kamer, *Zelfstandig ondernemerschap*, Brief van de Staatssecretarissen van Economische en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en van Financiën, vergaderjaar 2007-2008, 31 311, nr 1, 2007b.

Tweede Kamer, *Zelfstandig ondernemerschap*, Brief van de Staatssecretarissen van Economische en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en van Financiën, vergaderjaar 2007-2008, 31 311, nr 2, 2008.

Tweede Kamer, *Zelfstandig ondernemerschap*, Brief van de Staatssecretarissen van Economische en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en van Financiën, vergaderjaar 2008-2009, 31 311, nr 23, 2008.

Tweede Kamer, *Bijstand en pensioenvermogen*, Brief van de Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 30 545, nr 53, 2008.

Veen, H. van der. *Steeds meer faillissementen in de agrarische sector*. Agri-Monitor jaargang 10 - nummer 4 - augustus 2004, LEI Wageningen UR, 2004.

Verbond van Verzekeraars. *De rationele ondernemer*, Centrum voor Verzekeringsstatistiek, Den Haag, 2007.

Vossen, M. en J. Bouwmeester. *Zelfstandigen zonder personeel en sociaal-economische voorzieningen*. Research voor Beleid bv, Leiden, 2002.

Vroonhof, P.J.M., W.H.J. Verhoeven en M. Folkeringa. *Ondernemen makkelijk én leuker? Evaluatie zelfstandigenaftrek en andere fiscale instrumenten gericht op ondernemerschap*. EIM, Zoetermeer, 2005.

Westhof, F., A. Bruins en P. Vroonhof. *Behoeftte aan een regeling voor levensloopverlof bij zelfstandigen*. EIM. Zoetermeer, 2006.

Geraadpleegde internetsites

www.wikipedia.nl (definitie stelsel van sociale zekerheid, omschrijving arbeidsongeschiktheidsverzekeringen voor zelfstandigen)

www.st-ab.nl (sociale zekerheidswetten)

www.abnederland.nl (agrarische bedrijfsverzorgingsdienst)

www.colland.nl (verzekeringen en pensioenen)

www.statline.cbs.nl (aantal faillissementen)

Bijlage 1

Verantwoording steekproef

De enquête is uitgezet onder alle bedrijven¹ in het Bedrijven-Informatienet van het LEI.² Het Informatienet voor land- en tuinbouwbedrijven omvat een steekproef van de bedrijven uit de Landbouwtelling die binnen een vastgesteld kader vallen. Het vaststellen van de steekproef vindt zodanig plaats dat uiteindelijk met een zo gering mogelijk aantal bedrijven per bedrijfstype en per grootteklasse betrouwbare resultaten kunnen worden gepresenteerd. Daarbij wordt per groep van bedrijven, het zogeheten stratum, gekeken naar de spreiding in resultaten tussen de bedrijven onderling. Naarmate deze groter is worden er meer bedrijven gekozen. Ook dit werkt kostenbesparend en bovendien zorgt het voor een kleinere kans op vertekening door toevalstreffers. De indeling in strata gebeurt aan de hand van 2 variabelen: het bedrijfstype en de omvang (EGE) van het bedrijf. Bij het berekenen van gemiddelde resultaten van groepen bedrijven wordt gebruik gemaakt van de wegingsfactor per bedrijf. Deze factor geeft aan hoeveel bedrijven elk bedrijf vertegenwoordigt op basis van zijn specifieke kenmerken. Bij het presenteren van de resultaten van een groep van bedrijven wordt op die manier rekening gehouden met de trekkingkans van de individuele bedrijven. In de presentatie van de uitkomsten van de enquête worden de volgende bedrijfstypen onderscheiden: akkerbouw, melkvee, intensieve veehouderij (varkens en pluimvee), glastuinbouw, opengrondstuinbouw (bloembollen, fruit, opengrondsgroenten en boomkwekerij) en overig (diverse gemengde bedrijfstypen).

De totale response was 39%. Om te corrigeren voor verschillen in response tussen sectoren en bedrijfstypes is er door middel van post-stratificatie een nieuwe wegingsfactor uitgerekend.

¹ Alleen de bedrijven die via de zogenaamde MVO-variant worden vastgelegd.

² Voor meer informatie zie: www.cei.wur.nl/NL/

Tabel B1.1 Response naar bedrijfstype		
	Response	Procentueel
Akkerbouw	86	44
Glastuinbouw	109	38
Intensieve veehouderij	67	33
Melkvee	119	39
Opengrondstuinbouw	37	50
Overig	22	34
<i>Totaal</i>	<i>440</i>	<i>39</i>

Vervolgens is op de variabele leeftijd getoetst of er significant verschil is tussen de response en non-response. Er blijkt geen significant verschil aanwezig te zijn tussen de response en non-response met betrekking tot de leeftijd van de ondernemers.

Tabel B1.2 Verdeling steekproef naar leeftijd en bedrijfstype (in %)				
	65 en ouder	55 tot 65	45 tot 55	Jonger dan 45
Akkerbouw	10	35	38	17
Melkvee	5	23	38	34
Intensieve veehouderij	7	27	49	17
Glastuinbouw	4	28	30	38
Opengrondstuinbouw	2	39	21	38
Overig	13	31	31	26
<i>Totaal</i>	<i>6</i>	<i>28</i>	<i>36</i>	<i>30</i>

Tabel B1.3 Verdeling steekproef naar opvolging (in %)			
	Wel opvolger	Geen opvolger	Onbekend
Akkerbouw	26	35	40
Melkvee	24	27	49
Intensieve veehouderij	19	46	35
Glastuinbouw	24	42	34
Opengrondstuinbouw	28	24	48
Overig	32	24	44
<i>Totaal</i>	<i>25</i>	<i>31</i>	<i>44</i>

De CBS-landbouwtelling 2004 (Berkhout en Van Bruchem, 2005) meet 33% bedrijven met een opvolger. In de landbouwtelling wordt de vraag alleen voor-gelegd aan ondernemers waarvan oudste bedrijfshoofd ouder is dan 50 jaar. In deze enquête is de vraag door iedereen beantwoord ongeacht de leeftijd. Dit verklaart mede het hoge percentage onbekend.

Bijlage 2

Geïnterviewde personen

Hetty Doeze-Jager	Werkgroep Landbouw en Inkomen
Guus Habets	Werkgroep Landbouw en Inkomen
Hugo Chardon	Alfa accountants & adviseurs
Carlos Hoegen	Ministerie van LNV - Dienst Regelingen
Rene Pot	AB-Oost
Ed Vermeulen	Interpolis-Achmea

Bijlage 3

Enquête en totale uitkomsten

Enquête sociale zekerheid in de land- en tuinbouw

BIN-nummer:

- 1) Wat is uw geboortjaar? (gem.) 1958
- 2) Heeft uw bedrijf een bedrijfsopvolger?
 - Ja; 25%
 - Nee; 31%
 - Weet niet. 44%

Pensioen

Er volgt een aantal uitspraken rondom pensioenen. Kunt u voor elk van deze uitspraken aangeven in welke mate u het ermee eens bent.

- 3A) De **AOW** is voldoende om in mijn dagelijks levensonderhoud te voorzien als ik met pensioen ga.
 - Helemaal eens; 3%
 - Eens; 9%
 - Niet eens, niet oneens; 16%
 - Oneens; 50%
 - Helemaal oneens. 21%
- 3B) Als ik met pensioen ga, heb ik een voldoende **vermogen** achter de hand om in mijn dagelijks levensonderhoud te voorzien.
 - Helemaal eens; 11%
 - Eens; 41%
 - Niet eens, niet oneens; 28%
 - Oneens; 18%
 - Helemaal oneens. 3%

- 3C) Een **aanvullende pensioenregeling** via een verzekeraar of bank vind ik duur.
☐ Helemaal eens;	26%
☐ Eens;	47%
☐ Niet eens, niet oneens;	19%
☐ Oneens;	6%
☐ Helemaal oneens.	1%
- 3D) Met alleen de **fiscale oudedagsreserve (FOR)** bouw ik voldoende pensioen op.
☐ Helemaal eens;	1%
☐ Eens	7%
☐ Niet eens, niet oneens;	20%
☐ Oneens;	45%
☐ Helemaal oneens;	20%
☐ Niet van toepassing.	8%
- 3E) De **waardeontwikkeling van het bedrijf** is een belangrijk onderdeel van mijn pensioenvoorzieningen.
☐ Helemaal eens;	18%
☐ Eens;	52%
☐ Niet eens, niet oneens;	13%
☐ Oneens;	14%
☐ Helemaal oneens.	3%
- 3F) Er zijn voldoende mogelijkheden beschikbaar om in mijn pensioenvoorzieningen (zoals lijfrente/koopsompolis, fiscale oudedagsreserve (FOR), pensioenuitkering loondienst, waardeontwikkeling bedrijf) te voorzien.
☐ Helemaal eens;	8%
☐ Eens;	49%
☐ Niet eens, niet oneens;	24%
☐ Oneens;	14%
☐ Helemaal oneens.	5%
- 4) Wilt u eerder stoppen met uw bedrijf (voor uw 65e jaar)?
☐ Ja;	45%
☐ Nee.	55%

- 5A) Op welke wijze bouwt u uw pensioen op (meerdere antwoorden mogelijk)?
☐ Bouwt geen pensioen op anders dan AOW;	21%
☐ Storting (lijfrente/koopsompolis) bij een verzekeraar;	37%
☐ Via belegging, spaarregeling of banksparen bij de bank;	28%
☐ Reservering via de fiscale oudedagsreserve (FOR);	32%
☐ Via loondienst (in deeltijd) deelname aan een pensioenfonds;	13%
☐ Waardeontwikkeling bedrijf;	55%
☐ Op andere wijze;	3%
☐ Weet niet/wil niet zeggen.	4%
- 5B) Is een **pensioenuitkering (lijfrente) door een verzekeraar** van toepassing, en zo ja welke uitkering komt bij pensionering beschikbaar op basis van wat u *momenteel* heeft ingelegd?
☐ Niet van toepassing;	
Ga naar vraag 5C	53%
☐ Minder dan 10.000 euro bruto per jaar;	
Ga naar vraag 5D	21%
☐ Tussen de 10.000 en 15.000 euro bruto per jaar;	
Ga naar vraag 5D	6%
☐ Tussen de 15.000 en 20.000 euro bruto per jaar;	
Ga naar vraag 5D	5%
☐ Tussen de 20.000 en 25.000 euro bruto per jaar;	
Ga naar vraag 5D	1%
☐ Meer dan 25.000 euro bruto per jaar;	
Ga naar vraag 5D	2%
☐ Weet niet/wil niet zeggen.	
Ga naar vraag 5D	12%

- 5C) Wat is de belangrijkste reden dat u geen private aanvulling als oudedagsvoorziening heeft (maximaal twee aankruisen)? PERCENTAGES ALS 5B =1!
☐ Te duur;	49%
☐ Kan terugvallen op partner;	1%
☐ Pensioen uit loondienst;	8%
☐ Reservering via de fiscale oudedagsreserve (FOR);	13%
☐ Heb eigen privéreserve;	19%
☐ Vind AOW voldoende;	6%
☐ Te oud om nog iets te regelen;	6%
☐ Nog niet geregeld;	20%
☐ Nooit over nagedacht;	6%
☐ Anders	20%
- 5D) Is een reservering via de **fiscale oudedagsreserve (FOR)** van toepassing, en zo ja wat is huidige stand van de FOR?
☐ Niet van toepassing; Ga naar vraag 5E	27%
☐ Minder dan 10.000 euro; Ga naar vraag 5F	12%
☐ Tussen de 10.000 en 25.000 euro; Ga naar vraag 5F	13%
☐ Tussen de 25.000 en 50.000 euro; Ga naar vraag 5F	7%
☐ Tussen de 50.000 en 75.000 euro; Ga naar vraag 5F	7%
☐ Tussen de 75.000 en 100.000 euro; Ga naar vraag 5F	4%
☐ Meer dan 100.000 euro; Ga naar vraag 5F	2%
☐ Weet niet. Ga naar vraag 5F	28%
- 5E) Wat is de belangrijkste reden dat u hiervan geen gebruik maakt (maximaal **twee** aankruisen)? **PERCENTAGES ALS 5D IS 1**
☐ Geen winst dan wel te lage winst uit onderneming;	52%
☐ Besloten Vennootschap (BV);	8%
☐ Kan terugvallen op partner;	0%
☐ Pensioen uit loondienst;	13%
☐ Geen fiscaal voordeel;	13%
☐ Te gering ondernemersvermogen;	7%
☐ Heb eigen privéreserve;	8%
☐ Vind AOW voldoende;	12%
☐ Nooit over nagedacht;	8%
☐ Anders.....	1%

5F) Indien er sprake is van **overwaarde bij bedrijfsbeëindiging**, welk deel komt beschikbaar voor uw pensioen en welk deel blijft in het bedrijf (indien er bijvoorbeeld sprake is van bedrijfsopvolging door uw kind/kinderen)?

☐ 100% pensioen;	34%
☐ circa 75% pensioen en 25% bedrijfsopvolger(s);	3%
☐ circa 50% pensioen en 50% bedrijfsopvolger(s);	26%
☐ circa 25% pensioen en 75% bedrijfsopvolger(s);	21%
☐ 100% bedrijfsopvolger(s).	16%

En welk kapitaal is er voor uw pensioen beschikbaar op basis van huidige waarde van de onderneming?

☐ Minder dan 25.000 euro;	6%
☐ Tussen de 25.000 en 50.000 euro;	8%
☐ Tussen de 50.000 en 100.000 euro;	7%
☐ Tussen de 100.000 en 200.000 euro;	4%
☐ Tussen de 200.000 en 300.000 euro;	7%
☐ Tussen de 300.000 en 400.000 euro;	6%
☐ Tussen de 400.000 en 500.000 euro;	4%
☐ Meer dan 500.000 euro;	13%
☐ Weet niet/wil niet zeggen.	45%

6) Welke pensioenuitkering **verwacht** u na uw 65e jaar, zonder rekening te houden met de AOW (op basis van lijfrente, koopsompolis, sparen, beleggen, fiscale oudedagsreserve (FOR), pensioen en waarde bedrijf)?

☐ Geen;	19%
☐ Uitkering minder dan 10.000 euro bruto per jaar;	16%
☐ Uitkering tussen de 10.000 en 15.000 euro bruto per jaar;	13%
☐ Uitkering tussen de 15.000 en 20.000 euro bruto per jaar;	7%
☐ Uitkering tussen de 20.000 en 25.000 euro bruto per jaar;	5%
☐ Uitkering tussen de 25.000 en 30.000 euro bruto per jaar;	5%
☐ Uitkering tussen de 30.000 en 40.000 euro bruto per jaar;	1%
☐ Uitkering tussen de 40.000 en 50.000 euro bruto per jaar;	2%
☐ Uitkering meer dan 50.000 euro bruto per jaar;	4%
☐ Weet niet/wil niet zeggen.	28%

- 7) Hoe denkt u dat uw financiële positie zich ontwikkelt nadat u stopt met uw bedrijf in vergelijking met de huidige situatie?
☐ Sterk gunstiger;	3%
☐ Gunstiger;	20%
☐ Blijft gelijk;	33%
☐ Ongunstiger;	22%
☐ Sterk ongunstiger;	3%
☐ Weet niet/ wil niet zeggen.	19%
- 8) In welke mate verwacht u dat uw **pensioen** voldoende is als u 65 jaar oud bent:
☐ Ruim voldoende;	9%
☐ Voldoende;	50%
☐ Onvoldoende;	20%
☐ Ruim onvoldoende;	7%
☐ Weet niet / wil niet zeggen.	14%
- 9) Wat zijn de belangrijkste eisen die u stelt aan een **pensioenvoorziening** (maximaal **twee** aankruisen)?
☐ Kostenbeheersing;	34%
☐ Zekerheid;	67%
☐ Informatievoorziening;	4%
☐ Gebruiksgemak;	18%
☐ Flexibiliteit;	18%
☐ Anders / weet niet.	14%
- 10) De overheid heeft meer minimum sociale verzekeringen vastgelegd in wetgeving voor de werknemer in loondienst dan voor de zelfstandigen, omdat het beleidsuitgangspunt is dat zelfstandigen een grote mate van eigen verantwoordelijkheid dragen voor het treffen van voorzieningen op het terrein van bijvoorbeeld pensioenen en arbeidsongeschiktheid.

Zo kennen, in tegenstelling tot werknemers die bij pensionering een uitkering ontvangen, zelfstandigen geen wettelijke pensioenregeling. Werknemers en werkgevers betalen hiervoor wel een premie (een vast percentage van het bruto loon)

Vindt u dat er een dergelijke **verplichte collectieve pensioenregeling** ook voor zelfstandigen moet komen?

☐ Helemaal eens;	10%
☐ Eens;	21%
☐ Niet eens, niet oneens;	29%
☐ Oneens;	22%
☐ Helemaal oneens.	18%

Arbeidsongeschiktheid

Nu volgt een aantal uitspraken rondom arbeidsongeschiktheidsverzekeringen. Kunt u voor elk van deze uitspraken aangeven in welke mate u het ermee eens bent.

11A) Een arbeidsongeschiktheidsverzekering vind ik duur.

☐ Helemaal eens;	53%
☐ Eens;	36%
☐ Niet eens, niet oneens;	7%
☐ Oneens;	3%
☐ Helemaal oneens.	1%

11B) Als ik arbeidsongeschikt raak, heb ik vermogen achter de hand om in mijn dagelijks levensonderhoud te voorzien.

☐ Helemaal eens;	9%
☐ Eens;	33%
☐ Niet eens, niet oneens;	29%
☐ Oneens;	24%
☐ Helemaal oneens.	5%

11C) Als ik arbeidsongeschikt raak, is de verkoop van mijn onderneming een potentiële inkomstenbron om in mijn dagelijks levensonderhoud te voorzien.

☐ Helemaal eens;	8%
☐ Eens;	38%
☐ Niet eens, niet oneens;	23%
☐ Oneens;	23%
☐ Helemaal oneens.	8%

11D) Ik vind een arbeidsongeschiktheidsverzekering overbodig, want de kans dat ik arbeidsongeschikt raak is erg klein.

- Helemaal eens; 1%
- Eens; 5%
- Niet eens, niet oneens; 17%
- Oneens; 52%
- Helemaal oneens. 25%

11E) Als ik onverwachts arbeidsongeschikt zou geraken, kom ik financieel in de problemen.

- Helemaal eens; 5%
- Eens; 24%
- Niet eens, niet oneens; 36%
- Oneens; 31%
- Helemaal oneens. 3%

11F) Er zijn voldoende verzekeringsmogelijkheden voor arbeidsongeschiktheid.

- Helemaal eens; 10%
- Eens; 60%
- Niet eens, niet oneens; 17%
- Oneens; 10%
- Helemaal oneens. 3%

12) Bent u momenteel verzekerd voor arbeidsongeschiktheid?

- Ja; Ga naar vraag 13 52%
- Nee; Ga naar vraag 15 48%

13) Wat is de belangrijkste reden om wel verzekerd te zijn tegen **arbeidsongeschiktheid** (maximaal **twee** aankruisen)? **Percentages als 12 = ja.**

- Ikzelf loop verhoogd risico door mijn gezondheidstoestand; 4%
- Beroep brengt verhoogd risico met zich mee; 20%
- Iedereen loopt risico; 55%
- Ik ben hoofdkostwinnaar; 67%
- Anders, namelijk 3%

- 14) Waarop is de **uitkering** van de arbeidsongeschiktheidsverzekering gebaseerd? **Percentages als 12 = ja.**
- Een vast bedrag; 74%
 - Uw inkomen; 21%
 - Weet niet. 5%

Ga naar vraag 16.

- 15) Wat zijn de belangrijkste redenen van het niet-verzekerd zijn voor arbeidsongeschiktheid (maximaal **twee** aankruisen)? **Percentages als 12 = nee.**
- Te hoge premie; 53%
 - Een verzekering is niet nodig vanwege voldoende reserve; 17%
 - Niet alleen afhankelijk van het inkomen door inkomen partner of zelf een deel in loondienstverband: 13%
 - Lidmaatschap van de agrarische bedrijfsverzorgingsdienst is voldoende dekkend; 16%
 - Ben nooit ziek; 4%
 - Te oud; 17%
 - Medische uitsluiting / niet geaccepteerd; 15%
 - Heb momenteel onvoldoende winst uit onderneming om dit te betalen; 16%
 - Nog niet geregeld; 2%
 - Nooit over nagedacht. 1%
- 16) Heeft u een contract afgesloten met de **agrarische bedrijfsverzorgingsdienst**?
- Ja; 54%
 - Nee. 46%
- 17) In tegenstelling tot werknemers die in geval van arbeidsongeschiktheid een uitkering ontvangen kennen zelfstandigen geen wettelijke uitkering. Vindt u dat er een dergelijke **verplichte collectieve arbeidsongeschiktheidverzekering** ook voor zelfstandigen moet komen?
- Helemaal eens; 10%
 - Eens; 34%
 - Niet eens, niet oneens; 26%
 - Oneens; 21%
 - Helemaal oneens. 10%

Laag inkomen

- 18) Bent u op de hoogte dat er voor zelfstandigen specifieke wettelijke regelingen in de bijstandssfeer bestaan zoals het Besluit bijstandsverlening zelfstandigen (Bbz) en de wet Inkomensvoorziening oudere en gedeeltelijk arbeidsongeschikte gewezen zelfstandigen (IOAZ)?
☐ Ja;	52%
☐ Nee.	48%
- 19) Banken en accountantskantoren vervullen een signaalfunctie en moeten aan zelfstandige ondernemers meer bekendheid geven over de mogelijkheden van Bbz en IOAZ?
☐ Helemaal eens;	17%
☐ Eens;	59%
☐ Niet eens, niet oneens;	17%
☐ Oneens;	3%
☐ Helemaal oneens;	1%
☐ Geen mening.	2%
- 20) Heeft u ooit een beroep gedaan op het Besluit bijstandsverlening zelfstandigen (Bbz)?
☐ Ja;	5%
☐ Nee.	95%
- 21) Heeft u ooit een beroep gedaan op de wet Inkomensvoorziening oudere en gedeeltelijk arbeidsongeschikte gewezen zelfstandigen (IOAZ)?
☐ Ja;	1%
☐ Nee.	99%

**Indien geen beroep gedaan op Bbz of IOAZ: ga naar vraag 24A.
Indien wel beroep gedaan op Bbz of IOAZ : ga naar vraag 22.**

22) De toegang tot de Bbz-regeling en de IOAZ-regeling is goed.

Percentages als antwoord 21 = ja.

☐ Helemaal eens;	0%
☐ Eens;	46%
☐ Niet eens, niet oneens;	18%
☐ Oneens;	35%
☐ Helemaal oneens.	0%

23) Welke personen hebben u geholpen bij het doen van de aanvraag?
(meerdere antwoorden mogelijk)

☐ Accountant;	30%
☐ Standsorganisatie;	0%
☐ Medewerker van Dienst Regelingen van Ministerie van LNV;	0%
☐ Consulente van de gemeente;	14%
☐ Maatschappelijk werk;	0%
☐ Anders, namelijk	34%
☐ Geen adviseur;	33%
☐ Weet niet/wil niet zeggen.	3.7%

Levensloopregeling

Door deel te nemen aan de levensloopregeling kunnen werknemers sparen om tussentijds verlof op te nemen om bijvoorbeeld voor jonge kinderen te zorgen of om met het gespaarde geld eerder met pensioen te gaan. Aan de levensloopregeling kunnen nu alleen werknemers in loondienst deelnemen.

Al hoewel zelfstandige ondernemers momenteel van deelname zijn uitgesloten, zijn wij toch benieuwd naar uw mening hierover.

24A) Als zelfstandige ondernemers aan een **levensloopregeling** mee zouden kunnen doen waarbij men belastingvrij zou kunnen reserveren buiten het bedrijf (bijvoorbeeld bij een bank) en dit bedrag zou kunnen gebruiken voor een periode dat men minder inkomen heeft, zou u daar dan aan deelnemen?

☐ Ja; Ga naar vraag 24B	46%
☐ Nee; Ga naar vraag 25	29%
☐ Weet niet/geen mening. Ga naar vraag 25	25%

24B) Indien ja, welk bedrag zou u hiermee op willen bouwen? **Percentages obv**

vraag 24A: ja

☐ Minder dan 25.000 euro;	3%
☐ Tussen de 25.000 en 50.000 euro;	23%
☐ Tussen de 50.000 en 100.000 euro;	36%
☐ Meer dan 100.000 euro;	29%
☐ Weet niet / geen mening.	8%

Algemeen sociale zekerheid

25) Door wie laat u zich adviseren bij **sociale verzekeringen?** (meerdere antwoorden mogelijk)

☐ Bank;	25%
☐ Accountant;	60%
☐ Tussenpersoon;	24%
☐ Verzekeraar;	32%
☐ Anders, namelijk s.....	2%
☐ Geen adviseur;	2%
☐ Weet niet / wil niet zeggen.	14%

26) Hoe ervaart u de informatievoorziening ten aanzien van **sociale verzekeringen?**

☐ Tevreden;	16%
☐ Neutraal;	58%
☐ Ontevreden;	11%
☐ Weet niet.	15%

Hartelijk dank voor uw medewerking aan deze vragenlijst

Als u nog opmerkingen over deze enquête heeft of suggesties m.b.t. sociale zekerheid dan kunt u die hieronder kwijt.

Opmerkingen: